

עין יצחק

חלק ג'

כללי השלחן ערוך והרמ"א

כולל: כללי קבלת הוראות מרן, כללים בדעת מרן
השלחן ערוך, כללי קים לי נגד מרן, כללי
הרמ"א, וכללי המנהגים.

חברתי וערכתי בחסד ה' עלי ובס"ד

יצחק יוסף

בן להגאון מרן רבנו עובדיה יוסף שליט"א

ראש ישיבת חזון עובדיה - ומחבר ספרי "ילקוט יוסף"

הוצאת "א"ש פיתוחים" - ירושלים ת"ו - מהדורת תשס"ט

וקבלת הוראות מרן יש לה תוקף ביתר שאת ויתר עוז משאר מרא דאתרא, אחר שנתקבל בכל תפוצות ישראל, ובפרט אצל עדות המזרח, וכמו שמנהג נעשה יותר חזק ואלים כאשר נוהגים בו רבים יותר, כך לגבי הוראות מרן.

וז"ל הגאון החקרי לב (חלק אורח חיים סימן צה ד"ה ולעיקר): ולעיקר קושיא לדידי לא קשיא, דמנא ליה דמנהג של רבי אליעזר ורבי יוסי הגלילי במקומו עמד שם לעולם, אימא דאחר הדור שלמדו ממנו, בטלו דבריו. ומה שאמרו במקומו של רבי אליעזר היינו בחייהם ובחיי תלמידיהם. אי נמי שהרי גם בר"ר ור"י לא אמרו אלא שלא מיחו בהם חכמים, ולמחות בהו אם לא ירצו לבטל מה שנהגו על פי רב המקום, לא מחינן בהו, ושבקינן להו. שלא כתב הרשב"א כי אם דטוב להזהירם, והיינו אם יתרצו, אבל למחות לא מחינן על כל פנים משום כבוד הרב. ומכל מקום נתבאר שמוהרח"ש והרב משא המלך חלוקים הם, דלהרח"ש דוקא אי נהגו לעשות על פי פוסק, ולא אתריה, יכולים לבטל מה שנהגו על פיו להתיר ולאסור, ולדעת משא המלך אף אם אתריה דרב הוי יכולין לאסור מה שהתיר, כל דלא שייך לעז. ונ"ל סמך לדברי הרב ממ"ש בנדה יז. כל ימיו של רבי אליעזר היו עושין כר"י, לאחר פטירתו של ר"א החזיר הדבר ליושנה כר"א, מ"ט בחייו לא, משום דר"א שמותי הוא, וסברי אי עבדינן כוותיה, עבדי כוותיה גם באחרנייתא, ומשום כבודו של ר"א לא מצינן מחינן בהו, לאחר פטירתו של ר"א

דמצינן מחינן בהו, החזיר הדבר ליושנו. ע"כ. ולגבי קבלת הוראות מרן הנה אנן סהדי שבכל הדורות המשיכו לקבל דבריו כמו מרא דאתרא, ולא בטלו דברי מרן דור אחר דור, ורק אם בטלו דברי המרא דאתרא מכל מיני סיבות, וכגון מפני שהתושבים התפזרו, בזה אין יותר דין מרא דאתרא. וכבר כתבנו דשאני מרא דאתרא דרבי אליעזר ורבי יוסי הגלילי, שזה היה קודם חתימת התלמוד, אבל אחר שהתלמוד נחתם, ואחר שהפוסקים כתבו פסקיהם, הרי"ף הרמב"ם ומרן השלחן ערוך, כודאי שבטל דין המרא דאתרא מעיר לוד, ואין תושבי לוד רשאים לכרות עצים בשבת לצורך מכשירי מילה. וממילא אין מכאן שום ראייה לבטל דין מרא דאתרא ממרן השלחן ערוך.

ומכל הנ"ל נלמד, דאף אם יש לנו לכאורה איזו קושיא נגד כלל זה דקבלת הוראות מרן השלחן ערוך כמרא דאתרא, עכ"ז חובה עלינו להתבונן וליישב, ולא להיות חפוזים ולהסיק מסקנות וכללים חדשים, ויש לבטל דעתינו מפני גדולי הדורות שכתבו להדיא שיש למרן דין מרא דאתרא, ולא נוכל מכח קושיא לדחות דברי הקדמונים. ואתה הראת לדעת, שגם הקושיא שנתקשה בה המחבר הנז', יש לנו יישוב הגון, וממילא אין שום הכרח לכל דבריו, ודברי גדולי הדורות קמים וגם נצבים, שגם כיום יש דין מרא דאתרא למרן השלחן ערוך, לדידן בני עדות המזרח.

זמני התפלות בצרפת - אודות זמני עמוד השחר של לוח הרב פוזן

גוונא הסברא הנכונה לנהוג בשב ואל תעשה. ע"ש. ובגמרא פסחים (פרק ערכי פסחים) מבואר דזמן עמוד השחר הוא ד' מילין קודם זמן הנץ, והיוצא מזה דזמן עמוד השחר הוא שבעים ושתיים דקות קודם הנץ. וזמן טלית ותפילין הוא משיראה את חבריו מרחוק ד' אמות ויכירנו, וכתב בארץ חיים סתהון (סימן ל') משם הפרי מגדים (סימן נה א"א סק"ב) ששיעור משיראה את חבריו מרחק ארבע אמות ויכירנו, היינו שש דקות אחר עמוד השחר. ע"ש. אך הפרי מגדים סיים, שאין זה ברור. ובספר פקודת אלעזר (סימן נח דף ע' ע"א בד"ה ונראה, ובדף עח ע"א בד"ה ומהרי"ס) כתב בשם הדברי יוסף (דף סה ע"א) שהוא שעה אחת בדיוק קודם הנץ החמה. וכן כתב בכף

ואחר שהתבאר לנו כל הנ"ל, בקבלת הוראות מרן מדורי דורות, כאן המקום להעיר בענין זמני התפלות בצרפת, שיש לוח שנה של הרב פוזן, ובו זמן עמוד השחר, וזמן טלית ותפילין, ואינו כלל לדעת מרן השלחן ערוך שהספרדים הולכים בעקבות הוראותיו. שהרי דעת מרן השלחן ערוך דשיעור מיל, הוא שמונה עשרה דקות, כמבואר בכ"י או"ח סימן תנט, ויו"ד סימן סט. וכתב בשדי חמד (מערכת ב' סימן א' עמוד תקמז), דאף שיש אומרים דשיעור מיל הוא כ"ד דקות, ואם כן שיעור שלושת רבעי מיל הוא י"ח דקות, וכתב באליה רבה שכך סבירא ליה להמהרי"ל, אבל האמת דאנו קיבלנו הוראות מרן דשיעור מיל הוא י"ח דקות. וכל דין השייך בכהאי

הנץ, או 6 דקות אחר עמוד השחר לפועלים, ובשעה 7.33 עדיין לא הגיע זמן זה, ונמצא שמברכים ברכות לבטלה בכל יום, וכמה חששו רבותינו אפילו לספק ברכה לבטלה, ואמרו דקיימא לן ספק ברכות להקל אפילו נגד רוב הפוסקים, ואפילו נגד מרן, וכל שכן כאן שהוא ברכה לבטלה לדעת מרן שקיבלנו הוראותיו. וצריך לשער בשעות זמניות לפי חשבון היום מעמוד השחר עד צאת הכוכבים. ומתחילים לשער ביום בינוני, והולך ומתקדם עמו בכל יום.

ובלוח הזמנים התמידי לפריס שהוציאו בצרפת על פי פסקי מרן אאמו"ר שליט"א שינו כמה מהזמנים, וכתבו הזמנים בהתחשב בגבת העיר, וגם בגבעות שבמערב ובמזרח. וקבעו זמן עמוד השחר כדעת מרן הב"י, וכגון בתאריך הראשון לחודש יולי למנינם, בלוח של הרב פוזן זמן הנץ הוא 5.54 וזמן עמוד השחר הוא 3.12 שהוא כשעתיים ומחצה, ואילו בלוח החדש זמן עמוד השחר הוא 4.17 והוא החשבון הנכון, לפי דעת הב"י, ולפי שעות זמניות.

ואמנם לגבי זמן צאת השבת, וכן זמן כניסת השבת, כיון שהדבר כרוך בספיקות של תורה, בודאי שיש להחמיר כפי כל השיטות, וטוב עשו שם שכתבו זמנים של צאת השבת ויוהכ"פ לחומרא. אך בשאר צומות דרבנן שפיר אפשר להקל לאכול אחר למעלה מעשרים דקות אחרי השקיעה הנראית, וכן לענין תפלת ערבית. ובמילי דאורייתא יש להחמיר עד שיצא הדבר מידי כל ספק.

ואציין כאן מכתב שכתבנו לרבני הקהלות בצרפת, מיום כ"ב אלול תשס"ו:

לכבוד הקהלות הקדושות בפרזי וסביבותיה, ה' עליהם יחיו!

פנו אלינו מספר רבנים מהקהלות הקדושות בצרפת, וביקשו לעורר את הצבור להזהר ולהשמר בזמני כניסת השבת וצאתה, לאחר שהוציאו לוח שנה חדש ובו כתבו דברים חדשים, לשנות ממה שהיה נהוג עד כה. ועיקר סמיכתם היה על מה שנתבאר בספרים יביע אומר וילקוט יוסף, שעל פי דעת מרן השלחן ערוך זמן צאת השבת הוא קרוב לעשרים דקות אחר השקיעה. וכן לגבי תעניות וזמני התפלה.

החיים (סימן יח אות יח), שמנהג ירושלים שלובשים טלית ותפילין שעה אחת לפני הנץ החמה. ע"ש. ואילו בלוחות השנה הנפוצים בצרפת כתבו זמן עמוד השחר, וכן זמן טלית ותפילין שיעור רב קודם מהשיעור הנז'. ולהסוברים דשיעור מיל הוא יותר משמונה עשרה דקות, ניחא, אבל לדעת מרן שקיבלנו הוראותיו דשיעור מיל הוא שמונה עשרה דקות אם יקדימו להתעטף בציצית ולברך על תפילין, הרי שברכותיהם יהיו לבטלה, שעדיין לא הגיע זמן טלית ותפילין. וכן אם יברכו ברוך שאמר וברכות קריאת שמע קודם עמוד השחר, הרי ברכותיהם ברכות לבטלה. וכמבואר כל זה בילקוט יוסף על הלכות ציצית ותפילין, ובריש הלכות תפלה. ואף דלגבי פועלים אנו מקילין בזה לשער כשש דקות אחר עמוד השחר, שאם לא עכשיו אימתי. וכמבואר בשו"ת יחיה דעת ח"ב (סימן ח'). ובילקוט יוסף חלק ב' (עמ' טז). ע"ש. ועיין בשו"ת איש מצליח (סימן טו דף נב ע"ב). ודו"ק. מכל מקום הזמנים שפורסמו בלוח בצרפת הם מוקדמים הרבה יותר מהזמן הצריך להיות על פי דעת מרן. [ולענין השקיעה ראה להלן].

ולדוגמא ראה בזמנים ליום החמישי לחודש השישי למנינם, שכתב זמן נץ החמה בשעה 5.54 וזמן עמוד השחר 3.14 שהוא הפרש של שעתיים וארבעים דקות קודם הנץ, והרי בגמרא פסחים אמרו שההפרש ביניהם הוא שבעים ושתים דקות, וגם אם נחשיב הכל לשעות זמניות כדברי הרמב"ם בפירוש המשניות, [כפי האמת], ונחשיב זמן מהלך מיל ליותר מ-18 דקות, לא יתכן שיהיה כזה הפרש גדול של 2.40 דקות בין נץ החמה לעמוד השחר.

ומעתה מה שכתב שם שביום זה זמן הנחת תפילין הוא בשעה 4.24 הנה רבבות דרי אירופא שיעשו כן נכנסים לברכה לבטלה, ואינם מקיימים מצות תפילין כתקנתה.

ולדוגמא נוספת, במה שכתב בתאריך הראשון לחודש הראשון למספרם, שזמן נץ החמה הוא 8.44 וכתב שם דזמן עמוד השחר הוא בשעה 7.00 וזה אינו לדעת מרן, דאין זה שבעים ושתים דקות קודם הנץ. וגם מה שכתב שם זמן הנחת תפילין באותו יום שהוא בשעה 7.33 אינו לדעת מרן, דלפי מה שנתבאר הוא כשיעור שעה קודם

צריך שיהיה אור יום ברור, וכדי שיתחיל הלילה צריך שיהיה חושך ברור. ובזה אין אנו בקיאים והולכים אחר דברי חז"ל. ודו"ק.

ולכן לענין זמני התפלות בצרפת, אין לספרדים ללכת על פי לוח השנה הנפוץ שם, ובאמת שכאשר הגענו לצרפת מספר פעמים, התרענו על הדבר שזמני עמוד השחר המופיעים בלוחות השנה בצרפת, אינם לפי דעת מרן השלחן ערוך, ורבים לא ידעו כלל חשבון הזמנים, והלכו אחר הלוח הנפוץ מחוסר ידיעה, וגם תלמידי חכמים הנמצאים בצרפת סמכו על הלוח בלא לרדת ליסודן של דברים, ונכשלים בברכות לבטלה על טלית ותפילין, ובברכות התפלה. ולכן שומה עלינו לעורר את הכל להחזיר עטרה ליושנה לשמוע לקול הוראותיו של מרן.

ומה שטענו שהרי בצרפת יש כמה מנהגים נגד דעת מרן, הנה אף אם נסכים להניחם במנהגים מסויימים נגד מרן, אבל כשתבוא חשבון תמצא שגם אם תקבץ כל המנהגים הללו שלא נוהגים כמרן, לא תגיע אפילו לכמאה פרטים, וגם בהם לא כל הספרדים נוהגים דלא כמרן, אלא בפרט אחד נוהגים המרוקאים נגד מרן, ובפרט אחר התוניסאים. וכן ע"ז הדרך, דו"ק ותשכח.

ועל כל פנים הרי יש אלפי אלפים של סעיפים בשלחן ערוך שאין בהם מנהג נגד מרן, ובהם ברור שכו"ע מודים שכל הספרדים קבלו הוראות מרן, וכמו שמפורש בספרי האחרונים הספרדים מכל עדות המזרח, ואפילו התימנים, א"כ לצאת ולומר שלא קיבלנו הוראות מרן בצורה ברורה, היא ממש סטירת לחי לכל גדולי רבותינו הספרדים שקראו בקול גדול שקיבלנו הוראות מרן. ובאמת שאין צריך להיות חכם גדול כדי להבין דברים פשוטים כאלו, ומן המושכלות הראשונות הוא לידע להבחין בין "כלל" לבין "יוצאי דופן". והדברים שנהגו בהם נגד מרן לכולי עלמא הם יוצאי דופן אף לדעת רבינו הגרי"ח, ואילו קבלת הוראות מרן זהו כלל גדול מאד, ואינו נגרע אם יש מעט יוצאים מהכלל, שכך היתה הקבלה מעיקרא. ועוד יש להשיב על דבריו לפרטים.

אולם ברור שזמן זה אינו שייך כלל בצרפת, שהרי הכל רואים שבצרפת מהשקיעה עד צאת הכוכבים יש זמן רב, וברור שאחר עשרים דקות מהשקיעה עדיין לא הגיע כלל זמן צאת הכוכבים, והעושה בו מלאכה ח"ו נכשל באיסורי כרת, ובאיסורי שבת החמורים. וגם לעניני תעניות ושאר כל הדברים, זמן צאת הכוכבים בצרפת, אינו כזמן צאת הכוכבים בארץ ישראל, ויש להקפיד בזה גם לגבי זמני תפלה וכדומה.

לפיכך צדקו דברי הרבנים, ראשי עם קודש, להזהיר את הצבור הרחב שלא להכשל ח"ו באיסורי תורה, ולהקפיד שזמן צאת הכוכבים יהיה כפי שהיה נהוג עד עכשיו, בלא שום שינוי. ואותם שערכו את הלוח וכתבו בו שינויים בזמן צאת הכוכבים, וכתבו בלוח החדש, שזמן צאת השבת אינו לפי דעת מרן שליט"א, חבל מאד שלא התייעצו עם מרן אאמו"ר שליט"א, ואילו היו מתייעצים אתו, בודאי היה מדריכם בדרך הנכונה להזהר ולהשמר במאד בזמני צאת השבת. שיש הבדל בין זמן צאת השבת בארץ ישראל לזמן צאת השבת בצרפת, דספק דאורייתא לחומרא. והכל לפי מקומו ושעתו. [ע"כ המכתב].

והנה כל זה שלחנו להרב פוזן הנ"ל, ושלח לנו מכתב שהיאך כתבנו לשער בשעות שוות, הרי קיימא לן לשער בשעות זמניות, וכן מבואר בשו"ת יחווה דעת וכו', והאריך בזה. ותמיהני היכן מצא בדברינו שכתבנו שיש לשער בשעות שוות, אדרבה כתבנו כמה פעמים שהשיעור הוא בשעות זמניות, וכך גם ביארנו בילקוט יוסף חלק א' שיצא לאור בשנת תשמ"ה, וזה פשוט וברור. ומה שטען שאנו מבלבלים את הצבור, והוא בדק את המציאות וכו', הנה כשיש חשש של ברכות לבטלה וביטול עשה דתפילין, וביטול תפלה וכדומה, אין לחוש לטענות כאלה, ואדרבה יש לחוש לזה מחומר הענין. ולכן אף שכתב לנו בלשון קשה, אני על משמרת אעמודה, ולא תגורר מפני איש כתיב.

וגם במה שטוענים שבצרפת רואים אור יום כבר יותר משעתיים קודם הנץ, הנה אין לנו להתחשב במה שאנו רואים, דכדי שיתחיל היום

שאינ להתחשב במה שענינו הוראות לענין עמוד השחר וצאת הכוכבים

ומה שטענו שעל פי המציאות חזינן שיש כבר אור יום כשעתיים קודם הנץ, הנה אין אנו רשאים

שקבעו אנשי כנסת הגדולה בתפלה ובוקע חלוני רקיע ומוציא חמה ממקומה וכו'. ע"ש. והיינו טעמא כמו שכתבו התוס' (שבת לה.), שהקשו במאי פליגי הני תנאי ואמוראי גבי זמן צאת הכוכבים, הא משעת צאה"כ הוי לילה, ותירצו, משום דאמרינן לקמן לא כוכבים גדולים הנראים ביום, ולא קטנים הנראים בלילה, אלא בינונים, ור' יהודה מספקא ליה בכל הכוכבים הנראים אחר שקיעה עד שהכסיף העליון אם הם בינונים אם לאו וכו'. ע"ש. וכ"כ הרא"ש בתוספותיו לברכות (ב: בד"ה ואף על פי.) ע"ש.

נמצא דאף שגם לגבי זמן ר"ת הדברים נראים כאן בארץ ישראל כאילו הם נגד המציאות, אין לנו להתחשב במה שנראה לעינינו, אלא במה שקבעו רבותינו הקדמונים.

ולפי זה גם לענין זמן עמוד השחר בצרפת, דמה בכך שרואים שיש אור יום כשעתיים וחצי קודם הנץ, אין לנו אלא דברי חז"ל, דשיעור עמוד השחר הוא ארבע מילין קודם הנץ, ומהלך מיל לדעת התרומת הדשן ומרן הבית יוסף הוא שמונה עשרה דקות. וראה להלן הערה ס"א (ברשימת המנהגים שנהגו שלא כדעת מרן הש"ע, אות נא) עוד אריכות אודות זמן רבינו תם, ושם כתבנו עוד בענין מה שלכאורה נראה זמן ר"ת נגד המציאות כאן בארץ ישראל. ראה שם.

מתי זמן נץ החמה, אם כשיצא כל גלגל החמה, או רק תחלת השמש, - ומתי אפשר להתחיל להתפלל שחרית

עד ג' שעות מעמוד השחר, דתפלה בנץ לדעת מרן היא מצוה מן המובחר, וראה בילקוט יוסף תפלה א' (מהדורת תשס"ד סי' פט) אריכות בדברי שבח אודות תפלה עם הנץ. אך אין זה לעיכובא אף לכתחלה.

והנה קביעת זמן נץ החמה, מקובל מזה שנים שקובעים אותו כאשר נראה תחלת החמה, וניכרת תחלת זריחת השמש על העולם, ולא כשיוצאת כל עגולת השמש, וגם לא לפני שניכרת זריחת השמש. וכך הוא מנהג העולם בכל דוכתא, שמסיימים ברכת גאל ישראל בדיוק ברגע שהשמש מתחילה להיראות. ונץ הוא מלשון הנצו הרימונים, דהיינו תחלת יציאת הפרי. וגם כאן תחלת יציאת השמש.

להחליט בעניני ספק ברכות ומצות טלית ותפילין וברכת ברוך שאמר וכו' על פי מה שנראה בעינינו, נגד דברי הגמרא והראשונים ומרן הש"ע ז"ל. כי אין אנו יודעים במדויק מתי אור נחשב כבר כיום גמור, ועלינו ללכת אחר המבואר בגמרא ובפוסקים שמפיהם אנו חיים.

וכיוצא בזה מצינו שכתבו להעיר על מה שכתב בשו"ת מהר"ם אלשקר (סימן צו) על שיטת רבינו תם דסבירא ליה שיש שתי שקיעות, וכתב שידוע הוא ומושכל ראשון שדברים אלו אין להם שום מציאות אלא לדעת חכמי ישראל (בפסחים צד.), שסוברים גלגל קבוע ומזלות חוזרים וכו', אבל חכמי אומות העולם אומרים גלגל חוזר ומזלות קבועים, ושהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ, ואין שם אלא שקיעה אחת וכו', הילכך לדבריהם וכו'. וקשה על רבינו תם, שהרי חכמי ישראל חזרו בהם וביטלו דעתם מפני דעת חכמי אומות העולם. ע"כ.

והגאון רבי צדוק הכהן מלובלין בשו"ת תפארת צבי חלק א' (חלק יורה דעה סימן ה אות ד, דמ"ו ע"ב) שפך סוללה על דברי המהר"ם אלשקר, שהרהיב עוז לומר שרבינו תם שכח מה שאמרו (בפסחים צד:) שחכמי ישראל הודו לחכמי אומות העולם, וחלילה לומר כן על מאורם של ישראל, וכבר כתבו בתוס' הרא"ש (כתובות יג:) בשם רבינו תם, שרק בטענות בלבד נצחום, אבל האמת כדעת חכמי ישראל, וכמו

והנה אחר שהתבאר שאין לסמוך על זמני הלוחות של הרב פוזן בצרפת, כאן המקום להבהיר על זמן התפלה, דאף שאין להתפלל שחרית קודם עמוד השחר, מכל מקום אחר שהגיע זמן עמוד השחר על פי החישוב הנזכר לעיל [72 דקות זמניות קודם הנץ], יש להקל לפועלים משכימי קום להתחיל להתפלל ברוך שאמר וכו', דאחר שמרן כתב בשלחן ערוך (סימן פט סעיף א') שאם התפלל משעלה עמוד השחר יצא, דשעת הדחק כדיעבד דמי, אבל כל שאין שעת הדחק של פרנסה וכדומה, אין להקל לכתחלה להתפלל מעמוד השחר, ומצוה מן המובחר להתפלל עם הנץ החמה, ואם הדבר קשה לו, או שתפלה עם הנץ גורמת לו לביטול תורה גדול, יכול להקל לכתחלה להתפלל עד ד' שעות מהזריחה, [וזמן ק"ש

השפעת קרני השמש גם אחר צאת הכוכבים של זמן הגאונים

שכתב לגבי המחלוקת עם חכמי אומות העולם, ראה בזה לעיל. והרואה יראה בעמק בשעת לילה, [נכמו בקבר רבי יונתן בן עוזיאל] שיש כוכבים לרוב ברקיע השמים, וכאשר עולים למעלה ההר, רואים פחות כוכבים מאשר ראינו בעמק, ובזה נבין דעת רבינו תם שאין לנו להתחשב במה שאנו רואים חלק מהכוכבים כעשרים דקות אחר השקיעה שלנו, שלדעתו צריך שיהיו כוכבים בינונים, ואלו נראים רק אחר יותר משעה מהשקיעה שלנו. ואם כן אין דבריו סותרים למציאות.

ועיין בשו"ת ארץ צבי פרומר (סימן פו) שהאריך להסביר את שיטת ר"ת על פי המציאות בארץ ישראל, והביא מה שאמרו בחגיגה (יב:) וילון אינו משמש כלום, אלא נכנס שחרית ויוצא ערבית, ומחדש בכל יום מעשה בראשית. ופירש רש"י, שחרית נכנס לתוך תיקו, והאור נראה, ויוצא ערבית מתיקו, ומתפשט למטה מן האור, והרי העולם חשוך, וזהו חידושו למעשה בראשית בכל יום. ע"כ. ומבואר כשי' ר"ת. וכתנא דבי אליהו (פ"ב) מה חתן זה נכנס בטהרה ויוצא בטומאה, כך גלגל החמה יוצא בטהרה ונכנס בטומאה, ומשמע ג"כ כר"ת, דאילו לדעת הגאונים כל השנה כסדר החמה בעוה"ז במקום טומאה, וע"כ כר"ת דכל לילה נכנס לרקיע במקום טהרה, ובכל יום בבוקר יוצא בטהרה. ובמדרש רבה (פר' בא, טו) שס"ה חלונות ברא הקב"ה ברקיע [כנגד שס"ה ימים] חוץ מי"א שאין הלבנה נכנסת להם. ומשמע דהשמש נכנסת להם בכל יום, ובאה דרך חלון אחר, ומוכח שהחמה מגיעה מן הרקיע, והוא כשיטת ר"ת. וסיים בארץ צבי, וכל זה כתבנו ליישב שיטת ר"ת, ובכל זאת מה כוחנו להכריע בין ההרים הגדולים, ואין לנו אלא ללמוד דברי רבותינו לראות דעתם בזה. ע"כ.

ועיין לתוס' רי"ד (שבת לד:) אחר שהקשה מפסחים לד. כתב, ונראה לי לתרץ, דאע"פ ששקעה החמה "ונעלמה מן העין", עדיין אורה שולט בעולם, שעדיין לא נעלמה מהעולם כולו, שאילו היה האדם עולה על ההרים, עדיין היה יכול לראותה, ומפני זה שולט אורה עדיין בעולם. וכל זמן שאורה שולט אין פני מערב מאדימין. אבל כששוקעה לגמרי והולכת "תחת הארץ" מסתלק אורה מן העולם, ואז מתחילים פני המערב להאדים מכח זהורירותה. שכל זמן שאורה בעולם האור מכבה האדמומית ולא תימצא כמו שלא נמצא ביום כשכלה אורה מן העולם, אז נמצא אותו האודם ותופס שעה מועטת עד שתתכסה תחת הארץ לגמרי. ומתחלת שקיעתה שהתחילה להתעלם מן העין, ועד שתיגמר שקיעתה להתכסות תחת הארץ, הוא שיעור ה' מילין [צאת הכוכבים], ומאי דאמר התם משקיעת החמה עד צה"כ ה' מילין, מתפרש מתחילת שקיעתה שהתחילה להעלם מן העין. ומאי דאמרי' הכא משתשקע החמה מתפרש משתגמור שקיעתה, שמתחלת להכנס תחת הארץ, שהעולם עשוי כמו כדור עגול שאינו שוה, ומי שדר באמצע הכדור שהוא גבוה אע"פ שהחמה נעלמה מעיניו לא יעלם אורה מן הכדור, עד שתיהלך בכל שיפועו של כדור ותיכנס תחתיו. וכדברי מצאתי שכן תירץ ר"ת, אלא שהוא תירץ לפי חכמי ישראל שאומרים כי החמה הולכת בלילה אחר הכיפה למעלה מן הרקיע, ואני תירצתי כפי חכמי אומות העולם שאומרים שהחמה מהלכת בלילה תחת הארץ, והוא העיקר, כדאמרי' התם בפ' מי שהיה טמא. ע"כ.

ומעתה מה שטענו שזמן ר"ת הוא נגד המציאות, לביאור התוס' רי"ד אין זו טענה כלל. נומה

תשובה לדברי הרב אור לציון לענין זמן צאת השבת

בזמנינו מה היא השקיעה האמורה בגמרא, אם בשעה שגלגל החמה שוקע ונעלם מעינינו, או דילמא כל זמן שהאדמומית נראית במערב עדיין יום הוא. ולכן אפילו נולד אחר שלש עשרה דקות וחצי מן השקיעה בליל שבת, אין למולו בשבת, ואפילו נולד אחר שמונה עשרה או עשרים וארבע דקות הוא ספק עד עשרים ושבע דקות וכו'. וכתב עוד טעם לזה, שהמנהג הוא

והנה בשו"ת אור לציון חלק א' (חלק יורה דעה סימן י') כתב, שאנו רואים בחוש דמן השקיעה עד צאת הכוכבים, יש בערך עשרים וחמש עד עשרים ושמונה דקות, ולא שלש עשרה דקות וחצי כדאיתא בגמרא, לפיכך צריך להחליט או שהשקיעה שלנו נכונה, וצאת הכוכבים אינו נכון, או להיפך, שצאת הכוכבים הוא הנכון, והשקיעה שלנו אינה נכונה. דיש להסתפק

טו. וכן יש לוחות שנה בחוץ לארץ שכתבו זמן עמוד השחר כשעתיים וארבעים דקות קודם נץ החמה, וזה אינו על פי דעת הפוסקים, שאף אם רואים קצת אור בזמן זה, אין לנו לילך אחר מה שענינו רואות, אלא אחר המבואר בתלמוד ובפוסקים, שזמן עמוד השחר הוא שבעים ושתיים דקות [לפי חשבון שעות זמניות] קודם נץ החמה. ורק אז מותר להתחיל להתפלל [ברכת ברוך שאמר], וכעבור שש דקות מזמן עמוד השחר מותר לפועלים להתעטף בציצית ולהניח תפילין. אבל לא קודם לכן. (טו)

לשים נפשו בכפו לכוין בכל התפלה, מתחלה ועד סוף, אין הכי נמי בזה שפיר יכול להקדים ולהתפלל ביחידות בזמן שהוא לכולי עלמא בודאי זמן תפלה. ודו"ק.

שתפלתו תתקבל גם אם לא כיון בכל התפלה. והן אל כביר ולא ימאס, וכיון שהכל כאן הוא ענין של מצוה מן המובחר, עדיף להתפלל בצבור ולא להתפלל ביחידות בכהאי גוונא. ואמנם אם יכול

זמני הלוחות באירופא [ובצרפת]

גורסין לתפלה. ואפי' לאלו הספרים, פירושו תפילין. ע"כ. ובעיקר מה שכתב הב"י להעיר על דברי רבינו ירוחם, ראה בב"ח ובדרישה, ובמאמר מרדכי. ע"ש.

ועל כל פנים בודאי שאין להתפלל קודם עמוה"ש, וכמו שהזכיר על זה במור וקציעה, והביא דבריו ביפה ללב (דף פב.), כי אותם המתפללים בחושך ואפלה וקוראים אותה תפלת ותיקין, ורבים מעמי הארץ מתיישרים שכר ירדופו על ידי כך, ולא אור נגה עליהם בחשכה יתהלכו, דלא כמר ודלא כמר, לא יצאו ידי חובתם כלל, ואינה אלא יוהרא ורוח יתירא. והנהו דרדקי או עתיקי דלא דייקי תלו בוקי סריקי בותיקי. ואע"ג דחזינן לרבנן קשישאי דהוו עבדי הכי, אינהו הוו דייקי טפי וידעי ובקיא טובא לכווני שעתא כהוגן, שכל מעשיהם לשם שמים, אבל לא כל הרוצה ליטול את השם יטול. ועיין בשו"ת לב חיים ח"ב (סי' יט).

גם בהקדמה לשו"ת זקן אהרן ח"א כתב, דקודם עמוה"ש לא עלה על דעת שום פוסק להתיר, אפי' למי שהוא אנוס ודחוק שצריך לילך לשיירא שלא ירצו להמתין לו, וכמ"ש להדיא הטור גבי ק"ש הסמוכה לתפלה, דגם מי שהוא אנוס לא הותר כי אם אחר עמוה"ש ולא קודם. וע"ש שהעיר היאך התירו להתפלל עם עמוה"ש דהא בברכות (ט) תניא, מאימתי קורין שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן וכו', ואחרים אומרים משיראה את חברו ברחוק ד' אמות ויכירו. ואמר ר"ה הלכה כאחרים. אמר אביי לתפלה

(טו) הנה זמן עמוה"ש הוא כדי שיעור מהלך ד' מילין קודם הנץ, כמבואר בפרק ערבי פסחים, ושיעור מיל לדעת מרן י"ח דקות, נמצא דשיעור ד' מילין הוא ע"ב דקות, בשעות זמניות, קודם הנץ. ועיין בשו"ת יחוה דעת ח"ב (סי' ה), שהובאו דברי הפוסקים ומחלוקתם בענין שיעור מיל. והוכרעה ההלכה לדין כדעת האומרים ששיעור מיל י"ח דקות, שכן דעת מרן הש"ע (או"ח סי' תנט, ויו"ד סי' סט). ושם הובאו דעת רש"י והראב"ן והראב"ד, שאם התפלל קודם עמוה"ש יצא. אלא שאין כן דעת הרמב"ם והתוספות והרא"ש והטור והש"ע, ורוב הפוסקים. ולכן אם עבר והתפלל קודם עמוה"ש, יחזור ויתפלל בתנאי נדבה. ועיין בשו"ת חשב האפוד ח"ב (סי' לה).

ועיין בב"י שהביא בשם רבינו ירוחם שכתב, זמן תפלה משיכיר את חברו ברחוק ד' אמות, ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנץ החמה מיד. ועוד פשוט מפרק תפלת השחר דאם התפלל משעלה ברק השחר והאיר פני המזרח יצא. ונראה שהוא סובר דהא דאמר אביי בפ"ק דברכות, לתפלה כאחרים וכו', להתפלל קאמר וכו'. ולא ידעתי מי הכניסו לרבינו ירוחם בזה, שהרי פירש רש"י דבזמן הנחת תפילין איירי, ולא בזמן תפלה. וכן פירש רבינו יונה ז"ל. עכ"ל. והיוצא מזה דלתפלה דקאמר היינו תפילין. וראיתי שצינינו שכן מבואר להדיא בריטב"א (ט: ד"ה אמר אביי) וז"ל: לתפילין כאחרים, משום דבעינן שעה שיהיו לאות, ויש

טז. אין לסמוך על ההלכות המובאות בכמה סידורים, מבלי לעיין היטב במקורות ההלכה. אלא אם כן הסידור יוצא לאור על ידי גדולי הדור. [וכגון במה שכתבו בכמה סידורים של הספרדים לברך על הדלקת נרות שבת אחר ההדלקה, שזה אינו על פי ההלכה]. (טז)

דסבירא ליה לרי"ו דמשיראה את חבריו ומשעלה עמוה"ש זמן אחד הוא. ע"ש. ולפי זה י"ל כן גם להיראים [היינו אף את"ל דלהתפלל קאמר]. ושוב ראיתי בזקן אהרן שהביא מהיראים שפירש דלתפלה היינו לשחרית. ולכן נתקשה. וגם הוא ז"ל הוזה אותו לדעת רי"ו הנז'. כיעו"ש.

וראה בעין יצחק על קבלת הוראות מרן (עמוד קסח). שהארכנו בענין הזמנים שהובאו בלוחות השנה בצרפת, בהוצאת הרב פוזן, וכתבנו שם להעיר שאינם לפי דעת מרן השלחן ערוך זיע"א, שהרי לדעת מרן זמן מהלך מיל הוא שמונה עשרה דקות זמניות, ונודע שבין עמוד השחר לנץ החמה יש שיעור של מהלך ד' מילין, דהיינו 72 דקות זמניות. וגם בימי הקיץ הארוכים, ששעה זמנית היא בצרפת כשבעים וחמש דקות, ואז מהלך מיל יותר מ-18 דקות, כ-25 דקות בערך, וד' מילין הוא כ-100 דקות. ונמצא שיש ימים שזמן עמוד השחר בצרפת הוא בערך שעה וארבעים דקות קודם הנץ. אבל לא קודם לכן, ואילו בזמני עמוד השחר שפירסם הרב פוזן כתב זמן עמוד השחר כשעתיים וארבעים דקות קודם הנץ, ולדוגמא ראה בזמנים ליום החמישי לחודש השישי למנינם, שכתב זמן נץ החמה בשעה 5.54 וזמן עמוד השחר 3.14 שהוא הפרש של שעתיים וארבעים דקות קודם הנץ, וממילא אם יתפללו ויברכו על טלית ותפילין לפי המבואר בלוח של הרב פוזן ייכשלו בברכות לבטלה ובביטול מצוות וכו'.

ושלחנו הדברים לרב פוזן, וכתב לנו אריכות שיש לשער בשעות זמניות, אחר שהבין בטעות מדברינו שאנו משערים בשעות שוות, ולא היא, כי הרי ביארנו בכמה דוכתי שמשערין בשעות זמניות, ועם כל זה זמני עמוד השחר שפירסם בלוח שלו אינם לפי המבואר בדעת מרן הבית יוסף. כי אין לנו לקבוע ע"פ מראה עינינו נגד דברי חז"ל. וראה בעין יצחק שם.

הלכה כאחרים וכו'. ולתפלה היינו שחרית. ומשמע מדברי כל הפוסקים דזמן דאחרים הוא מאוחר משיעור דיכיר בין תכלת ללבן. וכן מוכח נמי מהירושלמי שם. וכיון שאביי פסק דתפלה כאחרים, הלא נפסק דזמן תפלה מתחיל משעה שיכיר את חבריו, דהוי ודאי אחר עמוה"ש, וקשה איפוא על כל הפוסקים שקבעו זמן תפלה משעלה עמוה"ש, והשמיטו לפסק ערוך של אביי. ולגירסא דגרסי התם, ולתפילין הלכה כאחרים, לא קשיא מעיקרא ולא מידי. אך להיראים דגרס לתפלה הלכה כאחרים, אם כן למה לא הוזכרה דעתם שתחלת זמן תפלה הוא משיכיר וכו' שהוא מאוחר יותר מעמוה"ש. ע"ש. ולכאורה י"ל דכיון שאין לומר ברוך שאמר וישתבח קודם עמוה"ש, ממילא על כרחך יתפלל שמונה עשרה אחר זמן שיראה את חבריו ויכירנו. אלא דלפ"ז יוצא לנו, דאם התפלל שמונה עשרה בדיוק בשעת עמוה"ש, לא יצא אף בדיעבד, וזה אינו נראה מלשון הש"ע שסתם וכתב: ואם התפלל משעלה עמוד השחר יצא. אלא אם כן נימא בדברי מרן דכיון שאי אפשר לברך ברוך שאמר קודם עמוה"ש, לכן סתם בלשון זה. אך י"ל דמרן גורס כגירסת הרי"ף והרא"ש, תפילין, וכל מה שהק' היה מדוע לא הובאה דעה זו. אבל פשוט דלענין פסק הלכה פסקינן כהרי"ף והרא"ש שהם ב' עמודי הוראה דגרסי לתפילין.

ובמה שכתב שם לד' היראים דגרס לתפלה וכו', הנה גם רש"י גרס לתפלה ואפ"ה פירש לתפילין. וכמבואר בב"י (ר"ס ל'). וכן הוא בדפוס ונציה. וכ"כ בנימוקי הגר"ב (ברכות ט:). אלא שבדפוס וילנא העתיקו בפרש"י לתפילין. וכ"כ רבינו יונה, דאפי' להגורסים לתפלה, פירושו לתפילין. והובא בב"י (ר"ס פט). ואם כן שמא גם היראים אף שגרס לתפלה יכול לפרש כרש"י לתפילין. ומה שהקשה כאן מדוע לא הוזכרה שיטת היראים שתחלת זמן תפלה משיכיר וכו', יש לציין שמרן הב"י (ר"ס פט) עמד בכיו"ב עמ"ש הרי"ו דלתפלה להתפלל קאמר, ופירש דלפ"ז צ"ל

שלא לסמוך בהלכה על מה שהובא בסידורים המצויים - שלא על פי גדולי הדור

הקדמה ללוח הזמנים תמיד

ז"ל פירוש רש"י שם דף צד. (ד"ה ת"ש ר"י אומר כו'): רצי יהודה קא חשיז לכוליה יומא מעלות השחר ועד לאלת הכוכבים, מיהו זהא מותזנין לרצא דקתני הכל מעלות השחר ועד הנץ החמה ארבעה מילין דהיינו עוצי הרקיע וכן משקיעתה ועד לאלת הכוכבים ארבעה מילין, פשו להו ל"ב מילין מהנץ החמה ועד שקיעה, ומיוצמא דרצא דעולא דלמרי שלשים מילין.

אולם, החזון איש זצ"ל כתב (הלכות ק"ש סימן יג אות א'): ולא ניהא ליה לרש"י ז"ל לפרש דבאמת פריך הנמ' על עולא ועל רבא דעשרה פרסאות אדם הולך ב-12 שעות מנץ החמה עד שקיעת החמה, ואינהו ס"ל דעשרה פרסאות הוי מעמוד השחר עד צאת הכוכבים, דזה לא קשיא דאפשר לפרש דברי רבי יהודה אחד מעשרה ביום היינו יום מעמוד השחר עד צאת הכוכבים, והגר"א (אורח חיים סימן תנ"ג ד"ה ושיעור מיל) הביא דבירושלמי ריש ברכות [דף ד:]: מכבאר בהדיא דבאמת רבי יהודה אמר ד-10 פרסאות [40 מילין] מהלך אדם ב-12 שעות של יום מנץ החמה עד שקיעתה ודלא כעולא ורבא, ולפי זה פירש הגר"א דבאמת בונת הגמרא להקשות תרתי: חדא דאינהו אמרי מעמוד השחר עד הנץ החמה 5 מילין ורבי יהודה אמר 4, ועוד דאינהו אמרי 10 פרסאות מעמוד השחר עד צאת הכוכבים ורבי יהודה אמר מנץ החמה עד שקיעתה, ואילו ראו רבותינו את הירושלמי היו מפרשים כן את הסוגיא (והירושלמי לא היה בידי הראשונים ז"ל בקביעות מפני העניות שלא היו כתבי היד מצויים הרבה, ומפני שאר סיבות). עכת"ד.

ידידע דיום תמים [היום והלילה] 24 שעות הוי, כמבאר במסכת עבודה זרה (כה). "ויעמוד השמש בחצי השמים ולא אץ לבוא כיום תמים" (יהושע פרק י פסוק יג) וכמה? אמר רבי יהושע בן לוי 24 שעות. ובמסכת סנהדרין (לא): אמר רבי יוחנן בר חנינא 12 שעות הוי היום. וכן כתב הרמב"ם (פ"ו מהל' קידוש החודש הלכה ב'): היום והלילה 24 שעות בכל זמן, 12 ביום ו-12 בלילה. ולפי זה, היום 12 שעות הוי. וכתב הגר"א (בסימן תנ"ג) דכל התוכנים סוברים שבתקופת ניסן ותקופת תשרי שהן ימים בנוניים ה-12 שעות הם מנץ החמה עד השקיעה. ובשארית יוסף ח"ב (ריש עמוד קטו) כתב דמה שנקטו בגמרא בלשון מיל, הוא מפני ששעונם היה פועל על פי השמש [כמבאר לקמן אות ד], ולא יכלו ליתן זמן בשעות כשאין שמש, ולכן נקטו הסימן במיל.

וזו לשון הגר"א (סימן תנ"ג שם): וסבירא להו לתוספות [כמו רש"י] דמה שכתוב שם אדם מהלך עשרה פרסאות ביום, היינו מעלות השחר עד צאת הכוכבים, כמו שכתוב שם [פסחים יא: תוס' ד"ה אחר], והני 4 מילין שמעלות השחר עד נץ החמה ושמן שקיעת החמה עד צאת הכוכבים אינם בחשבון ה-12 שעות לשיטתם, דחשבינן מנץ החמה עד שקיעת החמה כנוכר לעיל. ולפי זה נשאר מנץ החמה עד השקיעה מהלך 8 פרסאות [32 מילין] ל-12 שעות הנ"ל, ואם כן עולה שיעור פרסה [4 מילין] לשעה ומחצה [90 דקות]. ולפי זה אתי שפיר מה שכתבו התוספות שמעלות השחר עד נץ החמה הוי ד' מילין, ועולה לשעה ומחצה כנוכר לעיל. ושיטת הרמב"ם גם כן נראה דודאי סבירא ליה דחשבון 12 שעות מנץ החמה עד שקיעת החמה כמו שכתבתי לעיל. אלא דמה שכתב שמעלות השחר עד נץ החמה הוי שעה וחומש [72 דקות], הוא מפני שמפרש הסוגיא דפרק מי שהיה [פסחים צד]. דלא כהתוספות, אלא דרבי יהודה דסבירא ליה דמהלך אדם עשרה פרסאות ביום היינו מנץ החמה עד שקיעת החמה, וכן חשבון ה-12 שעות דמהלך אדם ביום גם כן מנץ החמה עד שקיעת החמה, רק שה-4 מילין בין דהנץ ובין דשקיעה הן לבד ה-10 פרסאות [40 מילין] שמהלך אדם ביום. וגמרא שם תרתי קפריך וכו'. עכת"ד. עיין שם.

ומרן הבית יוסף ביורה דעה סימן סט (ועיין גם בב"י סימן תלא), הביא לשון התרומת הדשן (סימן קסז) שכתב: אכן נראה בשעת הדחק כגון לכבוד שבת ולכבוד אורחים יש לסמוך אדברי הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות פרק ו' הלכה י') שכתב בסתם דשיעור מליחה הוא כמהלך מיל דהיינו חלק שלישית שעה פחות חלק שלשים מן השעה

"השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע,
יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחזה דעת".

תהלות לבורא עולמים על אשר זיכינו בחסדיו ית' להוציא לוח זה לאור עולם, מסודר על פי פסקי מרן עט"ר, פוסק הדור הגאון

רבינו עובדיה יוסף שליט"א,

מתוך תשובותיו יחזה דעת, יביע אומר, חזון עובדיה, וספרי הערותיו ללוח חן (על הספר משנה ברורה ח"ג) והליכות עולם (על ספר בן איש חי), וחידושו על הש"ס מאור ישראל, וגם ליקוט פסקיו מתוך ספרי בניו הסומכים עליו:

הרה"ג רבינו יצחק יוסף שליט"א (ספרי ילקוט יוסף ושארית יוסף), והרה"ג רבינו דוד יוסף שליט"א (ספרי תורת המועדים והלכה ברורה).

כל זה להציל הקהל הקדוש מפרים מכל טעויות בחישובי הזמנים עפ"י שיטות שאינן לדעת מרן השלחן ערוך.

שער א' - דרך חישוב הזמנים.

סימן א - זמן עמוד השחר.

א) מקורות.

כתוב בתורה (בראשית [פרשת וירא] פרק יט פסוק טו): "וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים בלוח לאמר קום קח את אשתך ואת שתי בנותיך הנמצאות פן תספה בעון העיר".

וכתוב להלן (פסוק כג): "השמש יצא על הארץ ולוח בא צוערה".

במסכת פסחים (צג: צד), אמר רבי חנינא: אני ראיתי אותו מקום, והוי מסדום לצוער חמשה מילין [כחמשה קילומטרים].

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: כמה מהלך אדם ביום?! [אדם זינוי זיוס זינוי דמקופת ניסן ומשרי שהימים והלילות שזין (רש"י)]

עשרה פרסאות. [שהם ארבעים מילין (רש"י)].

באו רבי ועולא ואמרו מדעתם: ה' מילין מעלות השחר עד הנץ החמה וה' מילין משתשקע החמה עד צאת הכוכבים, נמצאת הליכת החמה ממזרח למערב שלשים מיל ועוביו של רקיע אחד מששה ביום.

ואותבינן עליהם מהא דתניא: אמר רבי יהודה עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום, תדע כמה מהלך אדם בינוני ביום, עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. נימצאת הא מתניתא תיובתא לעולא ורבא. (עיין פירוש רבינו חננאל שם). ומבאר שם שלוח ושתי בנותיו הלכו חמשה מילין לפי שהמלאך קצר לפניהם הדרך שנאמר "ויאיצו", אבל אדם אחר אינו הולך אלא ד' מילין. (פירוש רש"י במדרש בראשית רבה פרשה נ' אות י' ועיין עוד בירושלמי [ברכות ד:]: ובפירוש בעל החומש תמימה על פסוקים אלו).

ב) שיעור מיל.

[כלומר 18 דקות], כמו שהוכחנו ממהלך אדם בינוני עשר פרסאות ביום בינוני שהוא י"ב שעות.

ובתב עוד החזון איש (שם אות ב): ובתרומת הדשן (סימן א') סימן קכ"ג וסימן קס"ז כתב דשיעור מיל 18 מינוט וכן סתם בשלחן ערוך אורח חיים סימן תנ"ט [סדר לישת המצות לפסח, גבי שהיית העיסה שלא תחמיץ], יורה דעה סימן ס"ט [גבי שיעור שהיית הבשר במלח], והאחרונים ז"ל נתקשו בזה דלפרש"י בסוגין יוצא דב-12 שעות של היום אדם הולך 32 מילין ונמצא שיעור מיל 22.5 מינוט, אבל לפי פירוש הגר"א דברי התרומת הדשן מכוונים ובספר חק יעקב הביא שכן כתב מהרי"ו [רבי יעקב ווייל (תלמיד מהרי"ל, רבי יעקב בר מולין הלוי)], ואחרי שהתרומת הדשן דרכו לקבוע הוראותיו על פי הראשונים ז"ל ודאי קבלה בידו שיעור מיל ע"פ הראשונים ז"ל שפירושו הסוגיא כפירוש הגר"א, ויש לנו עוד יסוד לזה שהרמב"ם בפירוש המשנה ריש ברכות כתב דמעמוד השחר עד גן החמה שעה וחומש [72 דקות] וזה עולה בסוגין לפי פירוש הגר"א דמעמוד השחר עד הגן החמה 4 מילין ומיל 18 מינוט, ומיהו הרמב"ם בפסחים חזר בו והסכים על גירסא אחרת בגמרא באופן דעולא לא אתותב וקיימא לן כעולא, ונמצא מהלך אדם 30 מיל מנה"ח עד שקה"ח ועולה שיעור מיל 24 מינוט ומעה"ש עד נה"ח 5 מיל והיינו 2 שעות, וכן כתב הרמב"ם בספר היר החזקה הלכות קרבן פסח פרק ה', אבל אנו סומכין על התרומת הדשן והשלחן ערוך שהסכימו על ג' דיון בנמ' ע"פ פרש"י ותוס' וכדעת הרמב"ם בילדותו, וע"פ פירוש הגר"א יצאנו מהקושי בסתירת דברי הרמב"ם מההיא דפי' בברכות לההיא דפסחים. עכ"ל. [ובמכתב ב' שם כתב דבאמת מתחילה הרמב"ם היה סובר 24 דקות ולכסוף הדר ביה ומסתבר דההיא דברכות אחרניתא, כמו שפי' הגר"א].

ושם אות ג' כתב דהגר"א אינו חולק על התרומת הדשן לענין שיעור מיל, אלא רק מתחלה פירש הגר"א מעם ה-18 מינוט משום ד-10 פרסאות הם מעמוד השחר עד צאת הכוכבים והם 12 שעות, ובוה כתב הגר"א דזה שגגה גדולה דודאי בערב פסח בירושלים יש 12 שעות מנגן החמה עד השקיעה אבל מסיק דשיעור 18 מינוט למיל נכון. [עיי' לשונו לקמן סימן ד'].

ושם אות ד' כתב: וכן נוהגין הרבה כהגר"א, והמחמירין לחשוב מעה"ש, יש מקום לחשוב עה"ש שעה וחומש [72 דקות] קודם נה"ח לדברי הגר"א כן שיעורו אף אי נימא דג' שעות של קריאת שמע הן מעה"ש כמש"כ לעיל, אבל המחמירין לחשוב מעה"ש עד נה"ח 22.5 מינוט שיעור מיל ומעה"ש עד נה"ח שעה ומחצה, שכן הוא לפי פרש"י בסוגיא דפסחים, אבל אין מחמירין לחשוב מיל 24 מינוט ומעה"ש עד נה"ח 2 שעות, מפני דעת הרמב"ם [בפירושו דפסחים]. עכ"ל.

והרב דוד יוסף בספרו הלכה ברורה חלק ד' (עמוד רמד בבירור הלכה) סתם דלפי שיטת הגר"א סימן תנט שיעור המיל הוא 22.5 דקות, ובוה הניח מה שכתב החזון איש הנ"ל בדעת הגר"א. והוסף שם בזה"ל: ומכל מקום לענין הלכה למעשה יש לנקוט כדעת מרן השלחן ערוך והרמ"א, שפסקו שהמיל הוא 18 דקות. ויש להורות כן בין להקל ובין להחמיר. ובכמה לוחות בזמנינו, מחשבים שיעור המיל כשיטת הגר"א, וכותבים זמן עלות השחר שעה וחצי לפני זריחת השמש. וכן נהגו כמה מעדות האשכנזים ההולכים בעקבות הגר"א. אולם בודאי שלמנהג הספרדים אין לסמוך על זה נגד דעת מרן השלחן ערוך שקבלנו הוראותיו, וכל שכן שאין לסמוך על זה לענין להקל בתחילת זמני קריאת שמע וברכותיה ותפלה, שמלבד החשש שמא לא קיים המצוה כלל, גם יש לחוש בזה לאיסור ברכה לבטלה.

אמנם מר אביו בספר הליכות עולם חלק ו' (עמוד עח) ומר אחיו בספר ילקוט יוסף חלק ח' (עמוד שכו) הביאו מה שכתב עוד החזון איש (אורח חיים סימן קכג אות א') בדעת הגר"א בזה"ל: או"ח סימן תנ"ט סעיף ב' [כתב מרן בשלחן ערוך, גבי שהיית העיסה שלא תחמיץ:] ושיעור מיל הוי רביעית שעה וחלק מעשרים מן השענה [18 דקות], כתב בספר משנה ברורה בביאור הלכה דכהפסד מרובה יש לסמוך אהני דפליגי וס"ל דשיעור מיל 22.5 מינוט, וכן בשיעור מליחה אין להקל בדיעבד בפחות

מוזה השיעור, אמנם לפי מה שהעלה הגר"א ז"ל בסוף דבריו לפרש בסוגיא דפסחים (צד), דרבי יהודה אחד מעשרה ביום דוקא קאמר ודלא בפירוש רש"י ז"ל שם, וגמרא תרתי קפריך ומסיק דרבי יהודה ביממא קאמר, ולפי זה סרה קושיות האחרונים ז"ל, דבאמת יום בינוני היינו 12 שעות מנגן החמה עד שקיעת החמה, אלא ששיעור 10 פרסאות היינו נמי לאותן 12 שעות, אם כן אין לנו לזוז מדברי השלחן ערוך דשיעור מיל 18 מינוט, והגר"א ז"ל החזיק מאד בפירוש הזה מלשון הסוגיא ומדברי הירושלמי יעו"ש, לכן נראה שאין להקל גם בהפסד מרובה בשהה 18 מינוט, ובשיעור מליחה יש להקל דיעבד בשיעור הזה, או לחולה גם לכתחלה. עכ"ל. וכ"כ בשו"ת ציץ אליעזר חלק יב (ס"ם נב).

ובשו"ת יחזה דעת ח"ב (עמוד לה) כתב: והנה זמן עמוד השחר שנוי במחלוקת הפוסקים. כי בפסחים (דף צד) מבואר, שמעת עלות השחר עד הגן החמה יש שיעור מהלך ארבע מילין. ומבואר בשו"ת תרומת הדשן (בסימן קכג וקס"ז), ששיעור מהלך מיל הוא שמונה עשרה דקות. וכן כתב בשו"ת מהרי"ו (סימן קצג). וכן פסק השלחן ערוך באורח חיים (סימן תנט סעיף ב). ובירורה דעה (סימן סט סעיף ו). וכן הסכים גם הרמ"א בהגה באו"ח (סימן רסא סעיף א), ובספר תורת חמאת (כלל טו דין ח). ולפי זה, זמן מהלך ארבע מילין הוא 72 דקות. וכן כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (ברכות פרק א משנה א): "שעמוד השחר הוא האור הנוצץ בפאתי המזרח קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה". (כלומר 72 דקות). אולם הרמב"ם עצמו בפירוש המשניות פרק ג' דפסחים (מה), וכן בפירוש רבינו עובדיה מברטנורא (פסחים פרק ג' משנה ב') כתבו, ששיעור מיל הוא שני חומשי שעה, שהם 24 דקות. והגאון בעל חק יעקב (בסימן תנט סק"י) העלה שהעיקר כדברי הרמב"ם בפסחים, ששיעור מיל הוא שני חומשי שעה. וכן כתב המגן אברהם שם בשם מהרי"ל. וכן פסק בשו"ת חינוך בית יהודה (סימן ס). וכן פסק בשלחן ערוך הגאון רבי זלמן (סימן תנט סעיף י'). ועיי' עוד בכרתי ופלתי ובכנפי יונה יו"ד (סימן סט). ובספר יד יהודה לנרא (שם). ובשו"ת חתם סופר (האו"ח סימן פ). ובשו"ת ערוגת הבשם (האו"ח סימן סו). ובשו"ת מלמד להועיל (האו"ח סימן ל). ע"ש. אולם באמת שמצאנו כמה מגדולי הפוסקים הסוברים כדעת מרן והרמ"א, כי בסידור רב סעדיה גאון (בדיני תפלה וק"ש, עמוד כט) כתב, שהנצרך לנקבו, אם היה יכול להמתין כשיעור הליכת פרסה, "דהיינו שעה וחומש מן הזמן הממוצע", תפלתו מותרת, ואם לאו לא. עכ"ל. וידוע ששיעור פרסה הוא ארבע מילין (פסחים צד). וכן כתב ראב"ה (בריש מסכת ברכות), שפלג המנחה הוא באחד עשר שעות חסר רביעי, דהיינו שעה ורביעי קודם הלילה שהוא צאת הכוכבים. ולפי מה שאמרו בפסחים (צד), אדם הולך בשעה ורביעי יותר מפרסה. ע"כ. וכ"כ הרא"ה בספר פקודת הלויים (ריש פ"ד דברכות). וכ"כ המאירי שם. נמצא שכל הראשונים הנ"ל עומדים בשיטת מרן והרמ"א ששיעור מיל הוא 18 דקות. וכן פסקו הרבה אחרונים. ומהם: הלבוש (בסימן תנט). והבית חדש (ס"ם תקסב). והש"ך (יו"ד סימן סט ס"ק כה). והאליה רבה (סימן רסו סק"ג). ובשו"ת בית דוד (האו"ח סימן קב). והגאון רבי יוסף חיים בספר בן איש חי (פרשת ויקהל אות ט). וכן פסק הגאון מופת הדור החזון איש (מועד סימן יג אות ב), שאנו סומכים להלכה על דברי התרומת הדשן והשלחן ערוך, ששיעור מיל הוא 18 דקות. ע"ש. (ע"ע בהזון איש בבא בתרא-סנהדרין דף עח ע"ד והלאה). וראה עוד בספר שיעורי ציון להגאון רבי אברהם חיים נאה (עמוד ע"ד וע"ה). ע"ש. (וע' בשו"ת בית שערין האו"ח סימן לט).

ולכן נראה שיש להורות בנידון שלנו, שהפעולים, והשכירים אשר אצים למלאכתם, יתחילו בפרשת העקדה והקרבות ופטום הקטורת, בתשעים דקות לפני הגן החמה (על פי מה שמתפרסם בלוח היומי הזמן של "הגן החמה") באופן שיתחילו ברוך שאמר רק לאחר שיגיע זמן של 72 דקות לפני הזריחה, שהוא הזמן של עמוד השחר לפי דעת רוב הפוסקים ומרן השלחן ערוך. ולא יתעמפו בטלית ולא יניחו תפילין אלא עד לאחר שיימו הזמירות עם ברכת ישתבה, שבינתיים יגיע זמן של

הנחתם, שהוא בכדי שיראה את חבריו בריחוק ארבע אמות ויכירו, ואז יתעטפו בטלית ויניחו תפילין, ויברכו עליהם. עב"ל היחוד דעת.

ובספר חזון עובדיה חלק ב' (הלכות פסח, מהדורה שלישית) עמוד לו הלכה ח') כתב עור: ועמוד השחר הוא שיעור שעה וחומש קודם הנגן החמה ולא כמו שחושבים בלוחות הנפוצים בארץ זמן עמה"ש שעה וחצי קודם הנגן החמה. ושם בהערה מב' כתב: כן הוא דעת מרן שקבלנו הוראותיו, שיש ד' מילין מעה"ש עד הנה"ה, וכל מיל י"ח דקות, ובס"ה הם שעה וחומש. והארכתיו בזה בתשובה. עב"ל. ומשמע מדבריו שסובר שכן הוא דעת מרן. וכן מצאתי בהערות איש מצליח על משנה ברורה ח"א (סימן נה הערה 4) וז"ל: ולדעת מרן [עמוד השחר] הוא 72 דקות זמניות לפני הנגן החמה.

ובן נפסק בילקוט יוסף חלק א' עמוד קלו (הלכות א' וב'). ובהערה ב' עמוד קלז שם, הובאו דברי רבינו מתוך קונטרס הערות שלו: וההיתר להתחיל פרשת העקדה וסדר הקרבנות 90 דקות קודם הנגן החמה, אף על פי שקריאת פרשת הקרבנות ראויה להיות רק ביום, וכמו שכתב הגאון רבי חיים פלאג' בשו"ת לב חיים ח"א (סימן יב), מכל מקום הואיל ויש אומרים ש-90 דקות לפני הנגן החמה הוא עלות השחר, ועוד שאפילו לגבי תפלה עצמה יש מתירים בשעת הדחק להתפלל קודם עלות השחר, לכן אפשר לסמוך להקל בזה בשעת הדחק. עב"ל.

ולכאורה כוונת רבינו לסמוך למאן דאמר שהמיל 22.5 דקות לענין תחילת זמן קריאת סדר הקרבנות ופרשת העקידה. אמנם, כבר פירשו בניו בשארית יוסף ח"א (עמוד טו הלכה כה הערה כד') ובהלכה ברורה ח"א (דף טז הלכה טז ובבירור הל') דכוונתו לסמוך בזה על שיטת הרמב"ם דפסחים (פרק ג' משנה ב') שכתב 24 דקות לשיעור מיל, ולפי זה יוצא 4 מילין 96 דקות. ע"ש.

ג) בשעות או במעלות?

לאחרונה רבו עורכי הלוחות שקבעו זמן עמוד השחר לכל העולם לפי מצב השמש תחת האופק (במעלות זווית) שהוא מצבה בארץ ישראל ד' מילין לפני הזריחה בימי ניסן ותשרי (שהימים והלילות שווים). וכן דעת הר"מ טוקצינסקי בספרו בין השמשות, שמתחילה היה חושב בלוח שלו עמוד השחר 90 דקות לפני הזריחה, ובשנת 5685 (אחרי 20 שנות הופעת הלוח) ערך לראשונה לחשב את זמן עלות השחר ע"פ נשפי המעלות (ראה בספר הזמנים בהלכה ח"א [מאת הרב חיים בניש] עמוד קטו). וכן כתבו אחריו הרב יהודה לוי בספרו זמנים כהלכה (המהדורה ראשונה יצאה בשם זמני היום בהלכה), והרב מאיר פוזנא בספרו אור מאיר, ועוד. כיום בצרפת רבים כשלמים משתמשים בלוחות תמידיות מהרב פוזנא (מלונדון) הנ"ל שגדפסו בסידור פתח אליהו.

וזה לשון הרב פדווא (אב בית דין לונדון בשנת 5728) בשו"ת חשב האפוד ח"ב (סימן קמד עמוד ק"ם עד עמוד קס"ג):

בקיץ תשכ"ח כאשר נתפרסמה החלטת ממשלת בריטניה להזיז את השעון בשעה אחת קדימה לכל השנה ואף לימות החורף, עמדנו לפני שאלה גדולה, כי ראינו אשר צימי החורף הקטנים יגיע הנגן החמה עד לשעה 9.07, וכפי המקובל אשר חושבים שעלות השחר הוא ע"צ מינוט לפני הנה"ה שהיא דעת המג"א סימן פ"ט אות ז' על פי הרמב"ם בפירוש המשנה ריש זרכות, יהיה תחלת זמן תפלה צימים אלה בשעה 7.55, ורבים מאחזי"ה הצריכים להתחיל צמחיהם או צמלאתם בשעה מוקדמת, וצפרטו אלה אשר מקום עבודתם הוא ציחוק מקום, יהיה המנצח אולם קשה מנשוא, חשבו מחשבות עד כמה אפשר להמיר להקדים זמן התפלה בשעת הדחק כזו. והיתה המחשבה הראשונה, לפרסם בלוח של קהלתנו כל השיטות של הפוסקים בענין עלות השחר, וכל אחד ואחד אז כל עדה ועדה עם הרב שלהם יראו באיזו שיטה יכולים לעמוד, ולפי המנצח ולפי הדוחק יסמכו על השיטה היותר מקדימה, כי על כיוצא בזה אמרו כדאי הוא פוסק פלוני או פלוני לסמוך עליו בשעת הדחק. [...]

ובאשר נרפנו אל ההתענויות של הצד"ץ צענינים אלה גם כמה תלמידי

חכמים מהקהל והיה צמוכס גם מו"ה מאיר פוזנא שליט"א, העיר אותנו שיש להציא בחשבון את שיטת הגר"א צאו"ח ק"י רס"א וציו"ד ק"י רס"ז והגרש"ו צסידור שלו, שדבר זה משתנה לפי זמני השנה ולפי האופק, והיסוד הוא עמידת השמש מתחת לאופק, והעיר שיש להניח היסוד כמקובל שעלות השחר הוא ע"צ מינוט לפני הנה"ה, וזהו צאופק ירושלים צימי ניסן ותשרי שהם ימי השו"י, ושם עומדת השמש צימים אלה שש עשרה מעלות ומשהו מתחת לאופק, וא"כ עמידת השמש שש עשרה מעלות צערך היא עלות השחר בכל זמן וזמן וצכל אופק ואופק. והמליץ לנו מו"ה מאיר פוזנא הי"ו - שהוא עסקן צדצרים ורגיל להעמיק ולחקור - טבלאות ומחשבות לזמנים שונים ולאופקים שונים, ועל פי זה יצא שפה לונדון עלות השחר צימי החורף היותר קטנים הוא צערך שעה וחמשים מינוט לפני הנגן החמה, זאת אומרת שצימים אשר הנה"ה הוא צשעה 9.07 אז עלות השחר הוא 7.17 צערך.

וראינו לנכון לקבל שיטה זו לימי החורף שהם ימי הדוחק הגדול, כי מצד אחד חשבו שאינו כדאי להלכות את הציבור צשיטות ושיטות שונות וזמנים מזמנים שונים, ומצד אחר ראינו אשר צשיטה זו עדיין לא נענו לקצה האחרון, שהרי ישנה עוד שיטה אשר לפיה אפשר להקל עד שמי שעות לפני הנה"ה כמצואר לעיל, וא"כ שיטה זו שיטה פשרה היא [לפי שיטת החושבים השעות בשעות שוות]. וחשבו עוד שעלינו לקבל את השיטה הזו לשעת הדחק של ימי החורף, כי הציבור לא יוכל לעמוד בזמן מאוחר ויצאו מ"ו לדי קלקול, כי חששו שיתבטלו מתפלה צציצור, וסגרו צימי החורף צמי הכנסיות, ואחרית הדברים מי יסורנה. לכן הכנסנו בתוך הלוח עמוד מיוחד עם זמני תפילה צימי החורף צשעת הדחק, וקבענו הזמן לפי האופק שש עשרה מעלות מתחת לאופק, שכל מי שהזמן דחוק לו ישתמש בזמנים אלה.

וראה זה פלא שרק מעוט מצוטל נשתמש בזמנים אלה, והרוב הגדול עשו כמה טנדקי ונכנסו לכמה דוחקים ועמדו על עמדם צזמנים המקובלים להם מימות אבותיהם, דהיינו ע"צ מינוט לפני הנה"ה. וגם אלה שעל כרחם הקדימו עשו כל טנדקי להקדים רק מעט מועיר ולא כל כך הרבה, כי ה' הזמן הזה צענינה כדאי לילה מחמת עובי החשך. ולכן החלטנו על תיקון הדבר בלוח לשנת תש"ל, ולהזכיר בלוח כרגיל שזמן תפלה מתחיל ע"צ מינוט לפני הנה"ה, ולהוסיף רק שמי שאין זמן זה מספיק לו יוכל להקדים עד תשעים מינוט, כי רבים מן האחרונים ס"ל שהמיל הוא כ"צ מינוט וחצי וד' מילין לפני זה הם תשעים מינוט, והוא החלטת זמן תפלה. [...]

והנה כבר הרגיש הקורא שחשבון הנשף צקונטרס זה משתער לפני ההנחה הפשוטה צש"ע ונשאלי כליו שהמיל י"ח מינוט והנשף ע"צ מינוט, וכפי המוצן הפשוט של הדברים שזה משתער צשעות שוות. וצשנת תשכ"ח, צשעה שהיתה מחשבתנו שיש לתפוס שיטת עמידת השמש מתחת לאופק כשיטה לימי החורף צצציל הציבור, צצורת כדאי היא לסמוך עליו צשעת הדחק אף מי שמצד מנהג אבותיו ורבותיו אינו רגיל בכך, והיו אז צין חצרי הצד"ץ כמה התענויות, וצירפנו אל ההתענויות גם את מו"ה מאיר פוזנא הי"ו כנ"ל, מו"ה מאיר הי"ו תקע עצמו לדבר הלכה והרחיק ללכת יותר ויותר, עד שחיצר ספר צשם קונטרס הנשף [וספר אור מאיר הוא המהדורה תנינא מהקונטרס הנשף] אשר שם מפלפל צענינים אלה, ומראה פנים כאילו שיטה זו היא הצרורה, אשר אי אפשר לנטות ממנה ימין ושמאל. ואמנם נתתי לו הסכמה על הדפסת הספר, אצל הדגשתי בתוך ההסכמה שאמנם הספר טוב למעינים ומפלפלים אצל לא לקצוע הלכה כמותו. וגם עתה אין מגמתי להכנס צפרטי הצירורים צצקונטרס הנשף, ואצאר רק כי פשטות הלשון של הפוסקים אשר מפיחם אנו חיים מורה על זה אשר ס"ל לשער הנשף צשעות שוות, וכן היה המנהג פשוט צרוב מקומות ישראל, ואין לנו לשנות המנהגים בזה כי אין אחנו יודע עד מה.

וכבר כתבתי בהסכמתי לקונטרס הנשף שהפוסקים אשר ס"ל לשער את הנשף צשעות שוות או שאינו מציא אותם כל עיקר או צדוחק את עצמו צדרך רחוקה להעמיס צצצריהם שמשערים את הנשף כפי עמידת

השמש מתחם האופק. והנה זה שכתבתי שאינו מציא אותם כל עיקר הדרגה זי, כי כנראה מציא את כולם, **אבל מה שכתבתי שדוחק עצמו בדרך רחוקה להעמיס דבריהם שמעמרים את הנשף כפי עמידת השמש במעלות, על זה אני חוזר עוד הפעם,** כי ודאי מי שאומר שעות שוות כוונתו לשעות שוות. ומה שצבעל קונטרס הנשף רצה לומר שאין השעות שוות אלא לזעזע הנשף שזה צלל מקום וצבל זמן, אבל השעות צהן הנשף עובר אינן שוות, הוא ודאי דבר חכמה, **אבל הוא דבר זכר במלכות הזרות לומר שלזה כוונת הפוסקים בשעה שאמרו שעות שוות.** והנה הקושיא מהמניחות אשר לנו רואים חילוקים צענין הנשף צין מקום למקום וצין זמן לזמן, הוא קושיא גדולה, וצבל זאת כיון שודאי כל הפוסקים ראו והרגישו דבר זה, ומכל מקום כתבו צספריהם לשער את הנשף בשעות שוות, וגם צכמה מקומות נתקבלו דבריהם להלכה למעשה, אין צכמנו לדחות דבריהם מכח מה שאנו רואים [...]. עכ"ל החשב האפור.

וכתב האור מאיר בפרק ז' (עמוד שמו אות ט') בזה"ל: ואל תקשה לומר מי נתן לי רשות לעשות השבון חדש שלא נזכר בש"ס, השבון של מעלות לענין עלות השחר. כבר כתבתי ושנית ושלישית שלא עשיתי שום דבר שלא מצאתי מפורש בדברי הפוסקים, וגם השבון המעלות כבר הביאו הגר"א ז"ל בכיאוורו בשם הרמב"ם ז"ל, והבית דוד בשם הרמב"ם ז"ל, שני עדים כשרים בשם הרמב"ם. וגם הר"ר יש"ר מקנדיאה שמובאה ג"כ בתום יום טוב ריש ברכות. עכ"ל.

ושם עמוד קמב הביא דברי הגר"א (או"ח סימן רסא) שכתב: בזה מתורץ שלא תוכחש מ"ש הרמב"ם והאבן עזרא ששיעור הנשף הוא ב' מעלות שיעור שעה ושליש, ולפי דעת הגמ' שעה ומחצה וכו' אבל שיעור הרמב"ם ואבן עזרא על קו השווה ודברי הגמרא על אופקם. עכ"ל. והוסף הרב פוזנא בזה"ל: הרי דברים ברורים מללו ששיעורי חז"ל הוא לפי המציאות לפי השבון המעלות, אלא שהוא ז"ל סבר שיעור מיל 22.5 דקות וחשבון ד' מילין שעה ומחצה שהם ב' מעלות אבל לדידן שחשבון ד' מילין הוא שעה וחומש [72 דקות] הו' הנשף 16 מעלות. עכ"ל האור מאיר.

ותמהני על מה שכתב שהגר"א סובר ששעה ומחצה הם 20 מעלות, כי הגר"א כתב במפורש 20 מעלות שיעור שעה ושליש שהם 80 דקות. ועוד, צריך ביאור על דברי הגר"א בשיעור הרמב"ם, כי לא מצאנו בדברי רבינו ביד החזקה, בפירוש המשניות, או בתשובותיו וחיבוריו שכתב 20 מעלות בשיעור הנשף, ולא שום שיעור במעלות זוית לענין חישוב עמוד השחר, אלא רק שיעור בשעות זמניות, כמבואר להלן בשם רבינו הגר"ע יוסף.

וכבר עמד בזה הזמנים בהלכה ח"א (עמוד ר' הערה 53, וראה עוד עמוד קסו אות ה') וכתב שנראה שמקור דברי הגר"א בשיעור הרמב"ם הם דברי הרב הרופא יוסף שלמה דילמדוין [5351-5416, מכונה יש"ר מקאנדיה (כרתים)] בספרו אלים (אמסטרדם 5389) וספרו גבורת ה' [הובא בתום יום טוב (פ"א דברכות מנשה א' ד"ה עמוד השחר) שכתב שם שספר האלים הוא ספר גבורות ה'. ע"ש. ועיין עוד בשם הגדולים להחיד"א, במערכת הספרים] שהוא הראשון לכתוב אופן חישוב זה לקביעת זמני הנשפים.

וזה לשון הגבורות ה' (מדרגה לב [הובא בומנים בהלכה ח"א עמוד קצו]): וידעתי שאלאצין [אל-חסן] הערבי בספר הנשפים ורמב"ם בפירוש משנה א' דברכות יחשבו הגובה הזה [של הקיטורים=האטמוספירה] ג"ב מיל, נראה שחשבו שהנשף יתחיל אפילו השמש מהאופק 19 או 20 מעלות. עכ"ל. וכתב הזמנים בהלכה (שם) דנראה שהגר"א לקח את השיעור המירבי 20 מעלות והפכם לדקות: 20 x 4 דקות למעלה = 80 דקות, שהם שעה ושליש.

וכן שמעתי מרבי מאיר מאזוז שליט"א (דברי התעוררות לחודש אלול, קלטת א' צד ב') שפירש דרך חישוב הגר"א בענין המעלות, וז"ל: עיגול השמים מחולק לש"ס מעלות [360 מעלות], 180 מעלות מעל האופק שלנו, 180 מעלות מתחת האופק. השמש גומרת את כל ה-360 מעלות (סיבוב מלא) ב-24 שעות. כאשר נחלק 360 ל-24 יצא לנו 15.

זאת אומרת בכל שעה עוברת השמש 15 מעלות. בכל שעה 60 דקות, נחלק 60 על 15 זה עולה 4 דקות למעלה. עכ"ל.

ולפי זה, הרב פוזנא היה צריך לכתוב 18 מעלות ל-72 דקות, לפי דרך חישוב הגר"א. וכן העיר לו הרב שמואל דוד סיגל מארצות הברית, הובא באור מאיר (עמוד קלב). ע"ש.

ויש להדגיש, דחשבון 15 מעלות לשעה הוא בתקופת ניסן ותשרי כשהיום והלילה שווים, שרואים בכל מקום על פני הארץ את השמש כשהיא עושה מחצית ממסלולה ההיקפי [180 מעלות] ב-12 שעות (ואת מחציתו השניה עושה השמש בלילה מצידו השני של כדור הארץ). אבל בתקופת הקיץ רואים בארץ ישראל קרוב ל-60 אחוז ממסלולה ההיקפי של השמש שהוא כ-210 מעלות, כי אורך היום כ-14 שעות, נמצא 1:10 לשעה זמנית וכ-17.5 מעלות לשעה זמנית. וכן בצרפת רואים בקיץ קרוב ל-70 אחוז מסיבוב החמה שהוא כ-240 מעלות, כי אורך היום כ-16 שעות, נימצא 1:20 לשעה זמנית, וכ-20 מעלות לשעה זמנית. ולהפך בתקופת החורף, רואים בארץ ישראל כ-40 אחוז ממסלול ההיקפי שהוא כ-150 מעלות, כי אורך היום כ-10 שעות, נימצא 50 דקות לשעה זמנית וכ-12.5 מעלות לשעה זמנית. וכן בצרפת רואים בחורף קרוב ל-30 אחוז ממסלול שהוא כ-120 מעלות, כי אורך היום כ-8 שעות, נימצא 40 דקות לשעה זמנית וכ-10 מעלות לשעה.

ולפי כל זה, שיעור נשף הבוקר מהגר"א, במעלות, אינו קבוע בכל מקום וזמן. ולפי שהמיל 18 דקות ונשף הבוקר 72 דקות זמניות, יהיה שיעור זה 18 מעלות בתקופת ניסן ותשרי (שהיום והלילה שווים) כמו שכתבנו, ואם היום ארוך יהיה שיעור זה ארוך, ואם היום קצר יהיה קצר: **נמצא כל השיעורים במעלות דומיה השיעורים בשעות זמניות.**

והלום מצאתי לפירוש רבינו עובדיה בר דוד (המפרש הלכות קידוש החודש להרמב"ם בשנת 5101, בומן הבעל הטורים) על מה שכתב הרמב"ם בפרק ו' מהלכות קידוש החודש הלכה ב' שהיום והלילה 24 שעות בכל זמן, 12 ביום ו-12 בלילה, וז"ל שם: השעות על שני פנים שעות שוות ושעות עקומות ונקראות זמניות. והשעות השוות ישתנה מניינם ולא ישתנה שיעורם: פעם יהיה מהם ביום או בלילה עשר שעות או פחות או יותר, כפי רוחב המדינות כמו שנתבאר בספר הגימטריא, אבל שיעורם 15 מעלות בקירוב תמיד. והשעות הזמניות בהפך לא ישתנה מניינם אלא ביום או בלילה 12 שעות ולא פחות ולא יותר, **אבל שיעורם משתנה: פעם תהיה השעה 15 מעלות או פחות או יותר כפי אורך הימים והלילות וקצרותם.** ואפשר שיהיו השעות השוות שוות לזמניות והוא כשתהיה השמש בראש מלה [ניסן] ובראש מאזנים [תשרי] לפי שהיום או הלילה בשני מקומות אלו שיעורן שווה, וכשתחלק כל אחד מהם ל-12 חלקים יהיה כל חלק וחלק 15 מעלות, ויהיה בשני הנקודות הנזכרות השעות השוות כמו הזמניות. עכ"ל.

דבריו ברורים שלפי החשבון בשעות זמנית שיעור המעלות משתנה לפי הזמן והמקום, והוא תנא דמסייע לנו לאומר דכל השיעורים במעלות שווים לשיעורים בשעות.

וכן הוא בפירוש אברבנאל על הפסוק (ישעיה פרק לח פסוק ח): "הנני משיב את צל המעלות אשר ירדה במעלות אחז בשמש אחרונות עשר מעלות, ותשב השמש עשר מעלות במעלות אשר ירדה".

וז"ל שם: כפי דעת המפרשים היה הנס הזה בתנועת גלגל השמש שחזר לאחור ואמרו שאחז אביו של חזקיהו עשה בהיכלו מעלות ומדרגות מספר שנים עשר כמספר שעות כל יום ויום, קטן או גדול, ר"ל שעות מעוותות לא שעות ישרות, כי הם יוסיפו על שנים עשר או יחסרו כפי גדול היום וקטנותו. והיו אותם המעלות עשויות בחכמה, והיה שם עין גבוה עושה צל והיה צל השמש מתנועע במעלות ההם מתמיד בראשונה שעה אחד ובשנית שתיים וכן בשלישית וכן בכלם [...] והענין שהיתה שם עגולה גדולה נחלקת לשנים עשר חלקים שווים ע"י ששה קווים חותכים אותה מהקיץ עוברים כלם בתוך מרכזה, ובמרכזה היה עין גבוה ועל ידו היה הצל ומצד תנועת השמש בשמים יתנועע הצל סביב העגולה שעה אחת וחלק אחד [...] עכ"ל.

ומה שכתב שעות מעוותות, כן הוא בחיבור הרמב"ם בחכמת העבור (מאמר הראשון, פרק א') וז"ל: ההקדמה השנית כי השעה הנסמך עליה בעבור מהשעות המעוותות ר"ל מעוותות שהם י"ב ביום וי"ב בלילה בכל עתות השנה קור והום וקין וחורף, וכשתקבץ לך כ"ד שעות חשוב אותו יום והרם אותו על מושב הימים כמו שנפרש לעתיד בעז"ה. ע"כ.

וידוע שהחזון איש שהיה מגדולי האחרונים, היה נגרר מאד אחר הגר"א, וגם הוא מפרש שלפי דעת הרמב"ם זמן עמוד השחר הוא 72 דקות זמניות לפני הנץ החמה.

וז"ל בסימן יג הנ"ל, במכתב ב': ומה שכתב הרמב"ם שעה וחומש משעות זמניות כונתו ז"ל דביומא דניסן ותשרי הוא 72 מינוט ובימים הארוכים יהיה גם כן מעה"ש עד נה"ח שעה וחומש אבל תגדל השעה כמו שתגדל בחלוקת היום לי"ב חלקים וכו'.

ולאחרונה הוסיפו מכתב מבנו הרה"ג יצחק יוסף שליט"א בסוף הטבלאות הזמנים מהסידור פתח אליהו הנ"ל [שהוא מפורסם בצרפת] (הוצאה 20 דפוס שני) לחלוק על דעת הרב פונא.

ואע"פ שכל אחד יכול להשיג הזמנים ל-11 ו-16 מעלות מאינטרנט:

www.calendar-maven.com

מה שהוספנו אותם הוא רק כדי שהעם ישימו לב לחשיבות הבדלים בין הדעות.

7) בשעות שוות או זמניות?

בתקופת הש"ס סתם שעות בשימושן של בני אדם היו שעות זמניות, כמבואר לעיל בסמוך בפירוש אברבנאל, וכן מבואר בפירוש המשניות להרמב"ם (פרק ג' דערויות משנה ח') בירור אבן השעות להוראת שעות זמניות, וז"ל: אבן רחבה וחלקה קבוע בקרקע ומעגלין בה עגול ובמוצק אותו עגול מסמר עומד על זווית עומדות והוא נעשה על הרוב פחות מרובע האלכסון באורך ורושמין באותו עגול קיים ישרים כדרך ממלאכות הכלים וכתוב על כל קו מהם שם השעה שנעשית בשביל אותו הקו וכל שעה שיפול על ראשו צל של אותו המסמר על קו מאותן הקווים נודע כמה שעות עברו מן היום ושם כלי זה מפורסם אצל האצמגנינין בלשון ערבי אל בנאמ"א. עכ"ל.

וכבר הזכרנו מה שכתב השארית יוסף ח"ב (ריש עמוד קטו) דמה שנקטו בגמרא בלשון מיל לעיני עמוד השחר, הוא מפני ששעונם היה פועל על פי השמש, ולא יכלו ליתן זמן בשעות כשאין שמש, ולכן נקטו הסימן במיל.

ובשו"ת פאר הדור (סימן מד) פירש עוד רבינו דברי רז"ל [משנה סנהדרין דף מ. פסחים יא: יב: צד.], בחמש חמה במזרח ובשבע חמה במערב, שית יומא בין קרנתא [שש, באמצע הרקיע]. אם זה הוא תמיד בקיץ ובחורף, או בקיץ לבד, או בחורף לבד. וכן מה שאמרו חמה בראש כל אדם, אם הוא תמיד.

וז"ל תשובתו שם: זה ודאי תמיד ובכל מקום, והטעם מפני שכל השעות אשר זכרו חכמים ז"ל בכל התלמוד הם שעות זמניות, דהיינו בכל זמן חושבים י"ב שעות ביום, וי"ב שעות בלילה. אם היום והלילה שוין, או אם היום ארוך והלילה קצר, או להיפך, ואם היום או הלילה ארוכים יהיו השעות ארוכות, ואם קצרים יהיו קצרות, ולכן קראו אותם חכמי התכונה שעות זמניות, כי לפי הזמן ישתנו. ולעת אשר יתהפכו או קצרות או ארוכות, אז אם תשים פניך לצד דרום, ויהיה צד מזרח לשמאלך ומערב לימינך, הנה תראה השמש בתחילת היום קרוב מן הארץ בחוש הראות, וכאשר יעבור שעה אחת תראה יותר מעולה מן הארץ, והוא לצד שמאלך, וכן על זה הדרך, ולסוף שעה ששית תראה השמש נגד פניך בכיוון, וזה יקראוהו כי קרנתא. ועד סוף שעה שביעית תראה השמש נוטה לצד ימינך, ומתקרב לארץ עד אשר ישקע, זה הוא תמיד בקיץ ובחורף. ע"כ.

ודברי הרמב"ם בגירסא שלפנינו בפירוש המשנה (ברכות פרק א' משנה א') ברורים, וז"ל: ועמוד השחר הוא האור הנוצץ בפאת מזרח

קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה מן השעות הזמניות. ע"ש. [ועיין בילקוט יוסף ח"א עמוד צט מה שכתב לענין לשון הרמב"ם בפירוש המשניות בלשון ערבי].

ובתב רבינו עובדיה יוסף שליט"א בתשובה כתב-יד והובאו דבריו בילקוט יוסף חלק א' (עמוד צה הערה ג') וז"ל: מה שכתבנו שהשעות זמניות, כן מבואר בפירוש המשניות להרמב"ם פרק קמא דברכות (ט:), וכן כתב עוד הרמב"ם בשו"ת פאר הדור (סימן מד), שכל השעות אשר זכרו חכמים ז"ל בכל התלמוד הם שעות זמניות, דהיינו בכל זמן חושבים י"ב שעות ביום, וי"ב שעות בלילה אם היום והלילה שוין, ואם היום ארוך יהיו שעות היום ארוכות, ואם היום קצר יהיו קצרות, ולכן קראו אותם חכמי התכונה שעות זמניות, כי לפי הזמן ישתנו. ע"ש. (ועיין כמה שכתב בני ידידי הרה"ג רבי דוד נר"ו, בבאוריו שם עמוד קי הערה 4). וכן כתבו מרן הבית יוסף (סוף סימן נח ד"ה כתב הרמב"ם), והרמ"א בהגה (סימן רלג סעיף א) וכן כתבו האחרונים. עכ"ל.

ומבואר בשו"ת יחיה דעת ח"ב (עמוד לח) שקיימא לן כהרמב"ם בפירוש המשניות דמסכת ברכות (פרק א' משנה א') שכתב בזה"ל: והעמוד השחר הוא האור הנוצץ בפאתי המזרח קודם עלות השמש בכדי שעה וחומש שעה [כלומר 72 דקות] מן השעות הזמניות עכ"ל. ובילקוט יוסף ח"א (עמוד קלו הערה ב') הובאו עוד דברי הגר"ע יוסף מתוך קונטרס הערות שלו וז"ל: ודע שאין לסמוך על זמני עמוד השחר שמתפרסמים בלוחות השונים, שרובם ככולם מיוסדים על חשבון המנוגד לדעת מרן שקבלנו הוראותיו. אלא שיש לחשב תמיד זמן עמוד השחר שבעים ושתים דקות, זמניות, קודם הנץ החמה. עכ"ל.

סימן ב - תחילת זמן מלית ותפילין.

זה לשון האור מאיר פרק שביעי (סוף עמוד שו'): זמן זו של משיכיר את חיבורו בריחוק ד' אמות אינו נתברר היטב בדברי הפוסקים (ובתחילה כשנדפסו הטבלאות במהדורא קמא לא הבאתי שם זמן של משיכיר וכו' הואיל ולא הבאתי רק מה שהוא מפורש בדברי הפוסקים, ולזה לא מצאתי סמך מדבריהם ז"ל, אבל אחרי שובי נחמתי, כי ראיתי כמה אנשים שטעו והתחילו להתפלל בזמן עלות השחר כאשר לא מצאו זמן התחלת הנחת תפילין בטבלאות האלו, וחשבו שאז כבר הגיע הזמן לזה. וחשבתי לפי זה שטוב יותר להדפיס גם כן זמן של משיכיר וכו' כדי שלא יבואו לידי מכשול) אבל כפי הנראה הוא קרוב לזמן שהחמה משוקעת 11 מעלות, והוא מלתא דעבידא לגלוי'. ואע"פ שמן הנסיון נראה שהוא בזמן הנ"ל, אבל כיון שאין לנו הוכחה לזה מן הפוסקים ז"ל, י"ל דלמי שאין השעה דחוקה לו בודאי יש מקום להחמיר ולהמתין עוד זמן מועט. עכ"ל.

וז"ל פסק רבינו בהליכות עולם ח"א פרישת וירא (עמוד יט הלכה ג'): זמן הנחת תפילין הוא משיראה את חיבורו בריחוק ארבע אמות ויכרינו. ומעיקר הדין זמן זה הוא כשש דקות אחר עלות השחר. (וישעור עלות השחר הוא שעה וחמישית השעה בשעות זמניות קודם זריחת השמש). ומכל מקום טוב להחמיר ולאחר הנחת תפילין עד כשעה (זמנית) קודם זריחת השמש. עכ"ל. ופסק כן ע"פ דברי הפרי מגדים (סימן נח אשל אברהם סק"ב). וכן היה כותב מקודם בשו"ת יחיה דעת ח"ב סימן ח' ריש עמוד לח. וכן נפסק בעיקר הדין בילקוט יוסף ח"א עמוד קלו' הלכה ב' וכתב שם רבינו (מתוך קונטרס הערות שלו) עמוד קלו' בהערה ב' דכן יש להקל בזה לגבי פועלים שאם לא עכשיו אימתי. ע"ש. ועיין עוד בהלכה ברורה ח"א (עמוד שעט' סימן יח' בשער הציצין ס"ק כה), ובחלק ב' (עמוד קסד סימן ל' בבירור הלכה א') שהחמיר בפסק שלו כשעה זמנית ולא הביא עיקר הדין.

כתב השארית יוסף חלק ב' (עמוד רנ"ג): זמן הנץ החמה הוא מעט שניכרת תחילת זריחת השמש על העולם, ולא כשיוצא כל עיגול השמש, וגם לא לפני שניכרת זריחת השמש. ע"כ.

זמן זה באסטרונומיה הוא כשהחמה נימצא כ-0.8333 מעלה מתחת האופק. כי הרפרקציה [שבירת קרני האור בעוברן דרך האטמוספירה] גורמת לראיית השמש מעל האופק כשמצבה הזויתית תחתיו מעט יותר מחצי מעלה (בדיוק 0.5667 מעלה). ועוד, הזריחה והשקיעה באסטרונומיה נקבעות על פי זריחת ושקיעת מרכז גוף השמש במישור [גובה פני הים] במצב אמיתי (ללא הקדמה והאחור מחמת הרפרקציה). ודע שרוחב עגול השמש ג"כ יותר מחצי מעלה, ולפי זה חצי עיגול הוא בדיוק 0.2666 מעלה. לכן השמש נימצא כ-0.8333 מעלה (0.5667+0.2666) מתחת האופק כשהזריחה נראית. [כל זה לשון הזמנים בהלכה ח"א פרק א' וכן כתב האור מאיר ע' קכט].

ובל אחד יכול להשיג זמנים אלו למקומו מאינרנט:

http://aa.usno.navy.mil/data/docs/RS_OneYear.html

ועיין גם

http://aa.usno.navy.mil/faq/docs/RST_defs.html#top

אמנם, חישוב הזמנים אלו הם לפי גובה פני הים, וידוע בדמקומות גבוהים קיימים שינויים במועדי הזריחה והשקיעה (וכן עלות השחר [עיין הזמנים בהלכה ח"א עמוד נ"ג בהערה]). ועוד, יש להוסיף לזה התאחרות הנץ והשקיעה מפאת אופק מכוסה (הררי), כמבואר בירושלמי (ברכות פ"א ה"ב [דף ז:]): "עד הנץ החמה: רבי זכריה ברבי יעקב בר זכריה בשם רבי יונה: כדי שתהא החמה מטפפת על ראשי ההרים". וכתב רבינו יונה (בבלי ברכות ט: [דף ד: בדפי הריף]) "הנץ החמה: שעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים". וכן כתב בבאור הלכה סימן נח (ד"ה כמו שיעור).

ולענין אם קובעים זמן הנץ לכל העיר כאחד, כתב מרן החיד"א (אורח חיים סימן שלא [דיני מילה בשבת] סק"ז) הובאו דבריו ביבוע אומר חלק ז' (תאו"ח סימן מא' אות ד' עיין שם) ובשארית יוסף הנ"ל, דכל שנראה שמש אפילו משהו, אפילו בראש דבר הגבוה ביתר שיש בעיר, מונים [יום המילה] מאותו יום. וכשאין נראה כלל בשום דבר, מונים להבא. ע"ש. גם באשל אברהם מבוטשטש (או"ח סימן פט) כתב, שכל שבשום מקום מעירו נץ החמה נראית בראש האילנות או ההרים דסביב, הוה ליה נץ החמה היטב. ע"כ.

וכן כתב ההלכה ברורה חלק ד' (סימן נח עמוד רלח סעיף ז'): זמן הנץ החמה לדעת רוב הפוסקים, הוא משעה שמתחילה השמש לזרוח בראשי ההרים, והיינו השעה שבה מתחיל לגלגל השמש לצאת, ונראה לעיני העולם. ולכן הרוצה לקיים מצוה מן המובחר ולהתפלל כותיקין, צריך לסיים אמירת קריאת שמע סמוך ממש לזמן זה, ולסמוך גאולה לתפלה ולהתיל שמונה עשרה אחר שהתחיל לגלגל השמש לצאת ונראה לעינים, ולא קודם לכן. ע"כ. וע"ש בכירור הלכה עינן זה בארוך.

והנה, באופק המזרחי מפרים נמצאים גבעות רחוקות כ-80 ק"מ, שקורים la côte de l' île de France ובגובה מ-250 מטר מעל פני הים. וכן מערבה מכוסה מגבעות רחוקות מ-40 ק"מ ובגובה מ-180 מטר. פרים עצמה מגיעה לגובה מ-128 מטר מעל פני הים (Belleville 19ème). ולפי כל זה והטבלאות המופיעה בספר מעגלי צדק, איחור הנץ הוא כ-3 דקות והקדמת השקיעה כ-2 דקה.

ויש להדגיש דחשובים שעות היום (חוצן מעלות השחר, זמן תחילת סדר הקרבנות וזמן הדלקת הנרות) הם לפי זמני הנץ והשקיעה מתחת **ההרים** (הזמנים בהלכה פרק יג סעיף יב).

וזה לשון התרומת הרשן סימן א':

שאלה: ברוב הקהילות נוהגין בימים ארוכים בימי הקיץ לקרות ק"ש של ערבית ולהתפלל תפלת ערבית ג' או ד' שעות לפני צאת הכוכבים. אם יש שום ישוב או טעם למנהג זה, כי גם הרבה ת"ח עם ההמון עם מנהג זה.

תשובה: דאין בדינו כלל למצוא ישוב וטעם למה שנהגו להקדים כ"כ זמן גדול ג' או ד' שעות, דהא דכתב ר"ת [עי' תוס' ברכות ב. ד"ה מאימתי, ודעתו מבוארת ברא"ש ורשב"א שם] דמפלג המנחה ואילך חשוב לילה כר"י ויוצאין מאז ידי ק"ש ותפלה של ערבית. וכתב המרדכי ובהג"ה במיימוני וראב"ה כתב דדברי ר"ת עיקר הם והבא להחמיר על עצמו ולהמתין עד כדברי שאר הגאונים מחזי כיוהרא [עי' ב"י סימן רל"ה שכתב שכיון שלדעת כמה גדולים לא יצא יד"ח בקריאת ביהכ"נ לא מחזי כיוהרא] ונקרא הדיוט אם לא הורגל בשאר פרישות. מ"מ זמן זה אינו אלא שעה ורביע קודם צאת הכוכבים. אבל מנין לנו להקדים כ"כ. ובימי חורפי ראיתי בתוס' בברכות כפ"ק דיש רוצין לומר דבימי הקיץ שהימים מאריכין אנן מחשבינן שעות הלילות לשעות קמנות ושעות היום לשעות גדולות. בדרך זה שלעולם יעלו י"ב שעות ללילה וי"ב שעות ליום. וכן הועתק לי תשובה מאחד מהגדולים [מהר"ל סימן קנ"ב] שהשיב ג"כ לחשוב היום לעולם רק ל"ב שעות אפי' לימים ארוכים לענין פלג המנחה. ובתוס' כיצד מעברין [ערובין נו. ד"ה אין] מדקדק בזה לענין התקופה היאך מחשבינן השעות ליום ולילה בימים ארוכים וקצרים, ע"ש. ולפי חילוק זה היה ליישב אם באנו להקדים יותר משעה ורביע לפני אורך הימים, כגון באמצע הקיץ שהיום מאריך ביש ארצות כמו י"ח שעות מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ונמצא כל שעה יתירה שליש מלבר [90 דקות]. וא"כ משעה ורביע תעשה ב' שעות פחות שמינית השעה בינונית. וע"כ לא יישבנו אפילו ב' שעות קודם הלילה, כ"ש שלשה או ארבעה. עכת"ד.

ומבואר מדבריו דחשבינן שעות היום מעמוד השחר עד צאת הכוכבים לענין חישוב זמן פלג המנחה, ולכאורה היה צריך לפרש שסובר כרש"י. וכתב החזון איש (הל' ק"ש סימן יג אות ג'):

והנה נחלקו התה"ד והגר"א גם לענין זמן ק"ש של שחרית בחשבון של ג"ש דהתה"ד כתב דחשבינן מעה"ש ודעת הגר"א דג' שעות מנה"ח, וכן לענין איסור חמץ בעה"פ, אבל אין זה ענין לשיעור מיל, דשיעור מן המודיעין לירושלים בערב פסח קיימין דאורך היום י"ב שעות ובוה אמר עולא דמהלך מנה"ח עד פלגא דיומא ט"ו מיל ומפלגא דיומא עד שקה"ח ט"ו מיל ובוה הדבר תלוי אם אתותב עולא או לא, ואם אתותב רק בשיעור מעה"ש עד נה"ח, או אתותב גם בשיעור י' פרסאות, ושפיר י"ל דהלכה בהתה"ד בשיעור מיל, ואין הלכה כמותו בק"ש ובאיסור חמץ בע"פ, ושפיר י"ל דהלכה כמותו בק"ש ובחמץ, דמעה"ש מנינן, אף שבחשבון שיעור מיל י' פרסאות הוא מנה"ח עד שקה"ח, אלא שדעת הגר"א דכל השעות שבגמ' היינו מנה"ח.

ומתחלה פירש הגר"א טעם 18 מינוט משום ד-10 פרסאות הוא מעה"ש עד צה"כ והוא 12 שעות, ובוה כתב הגר"א דזה שנגה דודאי בערב הפסח בירושלים יש 12 שעות מנץ החמה עד שקיעת החמה, אבל למאי דמסיק הגר"א שיעור 18 מינוט נכון, אף שיום הוא 12 שעות מנה"ח עד שקה"ח, ואמנם הגר"א קובע דגם ג' שעות דק"ש הוא מנה"ח כיון דלעולם נחשבים הימים והלילות שוין ואין זה אלא אם נחשוב היום מנה"ח עד שקה"ח, ואמנם אין זה הכרח גמור כיון דלענין דיני תורה מעה"ש ימא הוא שפיר י"ל דג' משמרות דלילה הוי עד עה"ש, אלא מסתבר ליה להגר"א דכיון דטעם הדבר דחצי זמן יש בעולם שהחמה על הארץ, וחצי זמן שאין החמה על הארץ מסתבר שהיום שבדברי חז"ל היינו מנה"ח. עכ"ל.

ולפי כל זה, יש להדגיש דהתה"ד הלבוש והגר"א עומדים בשיטה אחת גבי שיעור מיל:

סימן ה - זמן מנחה.

ה) מקורות.

בברכות (כו:) איזו היא מנחה גדולה? משש שעות ומחצה ולמעלה. ואיזו היא מנחה קטנה? מתשע שעות ומחצה ולמעלה.

ופירש רש"י (שם) ד"ה מנחה גדולה: אם צא להקדים תמיד של צין הערבים אינו יכול להקדימו קודם שש שעות ומחצה, דצין הערבים כמיצ ציה מני ינטו לללי ערב משהחמה נוטה למערב דהיינו משש שעות ומחצה ולמעלה. מנחה קטנה: זמן תמיד של צין הערבים בכל יום מתשע שעות ומחצה ולמעלה כדמנן "צתמיד נשחט" (פסחים דף נח). נשחט צשמונה ומחצה וקרב צתשע ומחצה והתם מפרש טעמא.

ובמשנה (ברכות כו.) תנן: תפלת המנחה עד הערב, רבי יהודה אומר עד פלג המנחה.

ופירש רש"י (שם כו: ד"ה פלג המנחה אחרונה) חלק את צ' שעות ומחצה הנותרים ציום, וממלא פלג אחרון של מנחה מ"א שעות חסר רציע ולמעלה. עכ"ל הבית יוסף.

וזה לשון הרמב"ם פ"ג דהל' תפלה הלכה ב': כבר אמרנו שתפלת המנחה כנגד תמיד של בין הערבים תקנו זמנה. ולפי שהיה התמיד קרב בכל יום בתשע שעות ומחצה תקנו זמנה מתשע שעות ומחצה והיא הנקראת מנחה קטנה. ולפי שבערב הפסח שחל להיות בערב שבת היו שוחטין את התמיד בשש שעות ומחצה, אמרו שהמתפלל מאחר שש שעות ומחצה יצא. ומשהגיע זמן זה הגיע זמן חיובה וזו היא הנקראת מנחה גדולה.

(...)

ו) בין הערבים.

כתוב בתורה (פרשת פנחס, במדבר פרק כח, פסוק ד'): "את-הכבש אחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין הערבים".

בפסחים (נח.) אמר רבא: מצותו דתמיד משינטו צללי ערב. מאי טעמא? דאמר קרא בין הערבים. מעידנא דמתחיל שמשא למערב.

פירש רבינו חננאל (שם) משעה שמתחיל היום להעריב: משמע דתחלת שעה שביעית הוא בין שני הערבים בין ערב דאתמול לערב דהאידינא שכל הלילה נקרא ערב שנאמר (בראשית פרק א פסוק ה) ויהי ערב ויהי בקר, ונמצאת מצות התמיד מתחלת שביעית.

וב"ב הרמב"ם בפרק א' דהל' תמידין ומוספין הלכה ג': תמיד של בין הערבים שוחטין אותו משיארך הצל ויראה לכל שהארץ, והוא משש ומחצה ומעלה עד סוף היום.

(...)

סימן ו - זמן צאת הכוכבים.

ה) דרגות הכוכבים.

מבואר במסכת שבת (לה:): אמר רבי יהודה אמר שמואל כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה [...] אמר רבי יוסי לא כוכבים גדולים הנראים ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה אלא בינוניים.

וז"ל הרמב"ם (הלכות שבת פ"ה הלכה ד'): משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינוניים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום. והוא ספק מן היום ספק מן הלילה [...] וכוכבים אלו לא גדולים

הנראים ביום ולא קטנים שאין נראין אלא בלילה אלא בינוניים. ומשיראו שלשה כוכבים אלו הבינוניים הרי זה לילה ודאי. עכ"ל. ולפי זה, הופעת שלשה כוכבים בנונים, אפילו מפורים, קובעת את תחילת הלילה של תורה לכל דבר. וכן פסק מרן בשלחן ערוך סימן תקסב (סעיף א') גבי הארבע צומות דרבנן.

אמנם, הבית יוסף סימן רלה (גבי קריאת שמע דאורייתא) כתב בשם רבינו יונה (מסכת ברכות א: ד"ה והא) דכיון שאין הכל בקיאים בין בינוניים לגדולים צריך לזהר עד שיראו הקטנים. וכן נפסק בש"ע (שם סעיף א) בזה"ל: זמן ק"ש בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים ואם יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלכו. עכ"ל. ומבואר באחרונים דמטעם ספק דאורייתא החמיר מרן עד הופעת ג' כוכבים קטנים מפורים (ראה משנה ברורה שם) וכתב השער הציון (סק"ב): משא"כ לגבי תענית בסימן תקסב לא הטריחו ואוקמו אדינא דסגי בבנונים (חיץ מיוהכ"פ) עכ"ל.

ועוד, בבית יוסף סימן רצג הוסיף בזה"ל: וכתב הר"ן (שבת טו. סוד"ה אמר רבה וביומא סוד"ה ת"ר ועיניתם) דלענין תוספת שצריך להוסיף מחול על הקודש שיעורו לענין מוצאי שבת כענין שאמרו בירושלמי דברכות (פ"א ה"א) שצריך שיראו שלשה כוכבים רצופים, היו מפורים אסור בעשיית מלאכה משום תוספת. עכ"ל. וכן פסק בשלחן ערוך שם סעיף א': צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים ולא יהיו מפורים אלא רצופים ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלכו. ע"כ.

ובמקום שמרן כתב "צריך לזהר" אינו מדינא אלא זהירות בעלמא, כמו שכתב רבינו יצחק יוסף בכללי השלחן ערוך (אות לג') בשם היביע אומר חלק ד' (חאו"ח סימן לג אות א') על מה שכתב המחזיק ברכה (או"ח סימן תרל). וכתב המשנה ברורה (שם סק"ה) ד"ה אלא רצופים: משום תוספת שבת, וה"ה כשרואה ג' כוכבים וממתין מעט אחרי כן, מותר לעשות מלאכה דעיקר טעם הרצופים משום תוספת וכיון שהמתין הרי הוסיף. עכ"ל. וכ"כ בכף החיים שם (חלק ד') סק"ד.

ז) חילוק בין ארץ ישראל לחו"ל.

הקשה הביאור הלכה שם (ד"ה עד וכו) דלפי מה שפסק מרן בסימן רסא כשיטת ר"ת, דמשקיעת החמה עד ג' כוכבים בנונים יש כשעור ד' מילין [72 דקות זמניות], אמאי לא התנה הכא שיהא נשלם השיעור דד' מילין? ותירץ בשם המנחת כהן (מאמר שני פ"ה ד"ה וג"ל) דאפילו לר"ת מכיון שאנו רואים סימן הכוכבים שוב אין להקפיד על שלא נשלם השיעור דד' מילין. ע"כ.

ובתב היביע אומר חלק ב' (חאו"ח סימן כא אות טו) בזה"ל: וטעמו [של המנחת כהן הנ"ל] הוא דאמרינן שמא טעה בחשבון ד' מילין או שאין באותה מדינה בין שקיעת החמה לצאה"כ שיעור ד' מילין שאמר רבי יהודה. והנה ב' טעמים אלו אינם שייכים בזה"ל בא"י ובכל ופרוודהא. שהרי בזה"ל אין לך אדם שאין לו "שעה" מורה שעות לדעת הזמן (...)

וגם רבי יהודה ורבה ורב יוסף מיירי בא"י ובכל וגלילותיה. עכ"ל. משמע מדבריו שאפשר שטעם השני [שאין באותה מדינה זמן ד' מילין] קיים בחו"ל. וכן כתב עוד המנחת כהן (מאמר ב' פרק ג') ששיעור ד' מילין שבין שקיעה לצאה"כ הוא דוקא בארץ ישראל וסביבותיה.

וכל זה לפי דעת מרן שפסק כר"ת וסיעתו, אבל ידוע דהרבה פוסקים ס"ל דבה"ש מתחיל תיכף כשהחמה נתכסא מעינינו, ונמשך זמן ג' רבעי מיל ואח"כ יוצאין הג' כוכבים, כמו שכתב המהר"ם אלשקר (סימן צו) בשם הגאונים. וגם הגר"א הסכים לשיטתם, והוסיף בביאורו ששיעור הגמרא נאמר רק על אופק בבל וא"י אבל במדינותינו שנוטה יותר לצפון מתארך יותר, ולכן לענין סוף בה"ש אין לנו משך זמן מסוים מן הגמ' על אופק שלנו, ורק תלוי לפי הראות מתי הוא ג' כוכבים בנונים. וכן כתב המשנה ברורה בביאור הלכה (סימן רסא ד"ה מתחילת השקיעה, וסימן רצג ד"ה ג' כוכבים), ומדשתק רבינו בליות חן משמע דאודוי אודו ליה. וכן משמע עוד מהיביע אומר (חלק ז' חאו"ח סימן מא

אות ח') על מה שכתב להתנאים והאמוראים דיברו על אופק א"י ובבל. ע"ש.

ג) הישוב

ו**כתב הילקוט יוסף חלק ד'** (שבת כרך א' עמוד תכד הלכה ב' ועיין בהערה ב' שם) בזה"ל: זמן צאת השבת **בכל ערי הארץ** הוא כ-20 דקות אחר שקיעת השמש. ויש מוסיפים עוד מחול על הקודש עד כחצי שעה אחר השקיעה. וזמני צאת השבת המתפרסמים בלוחות שונים [כמו הלוחות מהרב מוקצניסקי (ספר ביהש"מ), הרב פוזנא (ספר אור מאיר עמוד שיא) וכן דעת הומונים בהלכה (כרך ב' עמוד תצה)], אין להם כל יסוד בהלכה, שאינם לא לפי שיטת הגאונים (שלדעת מרן הוא 13.5 בשעות זמניות. ולדעת שהמיל הוא 24 דקות, זמן צאת הכוכבים הוא 18 דקות אחר השקיעה בשעות זמניות), ולא לפי שיטת ר"ת (שסובר שזמן צאתה"כ הוא 72 דקות אחר השקיעה בשעות זמניות). עכ"ל.

ו**כל זה בארץ ישראל** וסביבותיה (כמו בבל), אבל במדינותינו צריך להדגיש עוד פעם, דלפי מה שכתבו הגר"א והמנחת כהן הובא במשנה ברורה הנ"ל, הדבר תלוי רק לפי הראות מתי היא הופעת הכוכבים [בינונים או קטנים לפי הענין (כמבואר לעיל בשם הש"ע)].

וכשם שבזמנינו סומכים על חישובי הנץ והשקיעה החמה האסטרונומית (בגובה פני הים) שהם מדויקים וברוקים לפי הראות ענינו, כך לפני כ-40 שנה התפרסמה עבודת מחקרית על הזמן הופעת הכוכבים בשמי הערב, כדי לזהות דרגות הכוכבים (בינונים או קטנים) ולהתאימן לדרגות הגודל המקובלות בתורת התכונה (האסטרונומיה).

כתב הרב יחיאל מיכל שליזנגר בקנטרס "איזהו בין השמשות" וז"ל: וכמה עידי ראייה ואפילו במדינותינו ראיתי אני בעיני יותר מ-ג' כוכבים בינונים ל"ה מינוטים [35 דקות] אחר השקיעה, בזמן תקופת ניסן. ומ"ב מינוטין [42 דקות] אחר השקיעה כבר נראין רצופין. וכתב הרב בנייש בספרו זמנים בהלכה ח"ב (עמוד תצא' בהערה 11) שהשיעור 35 דקות הנ"ל הוא בין 5 ל-6 מעלות.

וכן כתב הגרש"ו בסידור שלו (סדר כנסת שבת) לענין זמן הזה במקומו, וז"ל: ובמדינות אלו [רוסיה] זמן צאת ג' כוכבים בינונים בימים השיום הוא בכמו חצי שעה בקירוב, אחר שקיעה האמיתית. וכן כתב עוד הרב חיים פלגי' (אזמיר (טורקיה)) בשו"ת לב חיים ח"ב (סימן קלד) הובא ביביע אומר ח"ז (עמוד קכה) וכתב שם שהרב למקומו דיבר].

וראיה זה פלא שהרב פוזנא דחק את עצמו בדרך רחוקה להעמים שיטתו בדברי כל הפוסקים וגם מרן השלחן ערוך. וז"ל האור מאיר (פרק רביעי אות ג' עמוד קעה): וגם ידע מרן ז"ל דא"א לכל אחד ואחד להיות בקי בחשבון מעלות השמש לפי האופק ולכן כתב מילתא דפסיקתא בפי הכל. ע"כ.

יביע אומר ח"י סימן לא (דף מט:): הנה הטור (ס' רצג) כתב, "מאחרין במוצ"ש סדר תפלת ערבית, כדי להוסיף מחול על הקודש. ומ"מ זמן יציאת השבת להיות מותרים במלאכה, הוא משישלם בין השמשות דרכי יוסי, והוא אחר בין השמשות של ר' יהודה, שהוא מהלך שלשת רבעי מיל אחר שקיעת החמה, נמצא שאחר שקיעת החמה כדי הילוך אלף ות"ק אמה (דהיינו שלשת רבעי מיל), מותרים בעשיית מלאכה". עכ"ל. והעיר מרן הב"י, ולא ידעתי למה השמיט רבינו הא דאמרינן בגמרא (שבת לה:): "כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה", ללמדנו ששלשה כוכבים ודאי לילה, וקודם לכן אסור בעשיית מלאכה. והרמב"ם כתבה (בפרק ה' הל' ד). ע"כ. וכוננת מרן, שהואיל ושיעור "שלשת רבעי מיל", לא כל אדם יכול לשער מדתו, וכמ"ש בשו"ת זבחי צדק ח"ב (חי"ד סי' יז), היה לו להטור לכתב גם שיעור הכוכבים, שאם ישא עיניו ויביט השמימה ויראה שלשה כוכבים, ידע שהוא לילה. ואידי ואידי חד שיעורא ניהו. וזה ברור. תדע שהרמב"ם (פ"ה מהל' שבת ה"ד) כתב: "ומשתשקע החמה עד שיראו שלשה

כוכבים בינונים, הוא הזמן שנקרא בין השמשות בכול מקום". וכתב הרב המגיד שם, ורבינו פוסק כרבה דשיעור בין השמשות ג' רבעי מיל. וכן דעת הרי"ף בהלכות. ע"כ. ומבואר דס"ל שבסיום ג' רבעי מיל היו צאת הכוכבים, דהיינו מ"ש רבינו "שלשה כוכבים בינונים", שאז הוא לילה ודאי. וכן הדין לדין דאולינן אחר שיטת הגאונים, כל שעבר אחר שקיעת השמש זמן של שלשת רבעי מיל, שהוא 13.5 דקות, ועוד חצי דקה להשלמת בין השמשות דר' יוסי, והוא זמן צאת שלשה כוכבים בינונים, הוא ודאי לילה. וכן הגירסא בדברי רבינו הננאל: תניא נמי הכי, רבי יוסי אומר כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, שלשה לילה, ושהם כוכבים בינונים. ע"ש. ולדין, הוא כרבע שעה אחר שנכסית השמש מעינינו, בשיטת הגאונים. וכ"כ מהר"ם אלשקר (סי' צו דף רנט סע"א), "שמשותשקע כל העגולה של השמש ותתכסה מן העין, עד צאת שלשה כוכבים שהוא שלשת רבעי מיל, הוא שיעור בין השמשות". ע"כ. וברור שאח"כ הוא לילה. וכן דעת הגר"א (באו"ח סי' רסא, וביו"ד סי' רסב). וכן כתב בספר המנורה המהורה (סי' רסא, קני המנורה סק"ד), שג"ל שהעיקר כסברת הגאונים דס"ל שתיכף ומיד אחר שקיעת השמש היו בין השמשות, ולאחר שיעור שלשת רבעי מיל, הוא לילה. ע"ש. [...]

והן עתה יצא ספר חדש מאת אברך אחד בשם "קול אליהו" תוופיק, ושם (סי' ט עמוד מא) כתב לפרש כוונת מרן הב"י בתמיהתו על הטור, דקשיא ליה דאמאי סגי באלף וחמש מאות אמה שהוא שיעור שלשת רבעי מיל, והרי כל זמן שאין שלשה כוכבים, אפילו עברו שלשת רבעי מיל לא סגי, ולכן אפילו עברו ג' רבעי מיל, כל זמן שאין שלשה כוכבים קטנים, אסור בעשיית מלאכה, ושאיין לומר ששיעור ג' רבעי מיל וג' כוכבים חדא שיעורא הוא, שא"כ מה הקשה הב"י על הטור דאמאי השמיט וכו' הרי הכל שיעור אחד. עכ"ל. ולא כיון יפה, אלא כוונת מרן כמו שכתבתי, שאם לא כן למה נחלקו רבה ורב יוסף אם בין השמשות שני שלישי מיל או שלשת רבעי מיל, הרי לדבריו שיעורים אלו לא יועילו כלל כי אם ביציאת ג' כוכבים. אלא ודאי ששני השיעורים אחד הם, וכדברי מהר"ם אלשקר והגר"א וסיעתם הנ"ל. ומה שהסתמך בקול אליהו הנ"ל (בדף מה) על מ"ש המנחת כהן בהשגתו על מהר"ם אלשקר דנפיק חורבא מסברא זו, שאם נאמר שבין השמשות הוא ג' רבעי מיל ומיד הוא לילה, ואחר שיעור זה מותר לעשות מלאכה במוצ"ש, בודאי יחללו את השבת כיון שאין ג' כוכבים נראים אחר ג' רבעי מיל. ושכ"כ גם הפר"ח בקונט' בי שמשו, שבחוש הראות נראה שיש הרבה יותר, (ובאמת שגם עליהם תעבור כוס התימה, שהם מתירים לעשות מלאכה בע"ש במשך למעלה משלשה מיל (54 דקות) אחר שקיעת השמש, כסברת ר"ת, והרי אפילו המחמירים במוצ"ש מודים הם שאחר 27 דקות ולמרבא 40 דקות הוא לילה ודאי, ואיך הם מתירים בכניסת השבת לעשות מלאכה גם לאחר זה עד למעלה מ-50 דקות). הנה אין להביא ראיה מהאחרונים האלה שסוברים לגמרי כשיטת ר"ת, בין להקל בין להחמיר, אבל אנו סומכים על דעת הגאונים בכל מכל כל. והם אינם חוששים לקושיות אלו כלל. וראיתי להגאון ר' אליהו קלצקין בשו"ת דבר אליהו (סי' סז) שהביא הערת מרן על הטור, דלמה לא כתב "שלשה כוכבים לילה", כמו שאמרו בש"ס. וכתב ליישב, דס"ל להטור דחכמי הש"ס מיירי באקלים של ארץ ישראל ובבל, ושאר מדינות המזרח הסמוכות להן. משא"כ במקומו של הטור שנוטה הרבה לצד צפון, ופעמים שכבר הוא לילה ואין הכוכבים נראים, מצד שהרקיע מזהיר כעין אור היום, ולכן אין הכוכבים נראים, דשרגא במהירא מאי מהני, לכן כתב רק השיעור של שלשת רבעי מיל. ושם הביא בשם היראים (ס"ס קב) שכתב ג"כ, שכל שיעור שכתב עבר שיעור שלשת רבעי מיל אחר שקיעת החמה בודאי, הוא לילה, ואין הוכחה ממה שלא נראו הכוכבים עדיין. ע"ש. ובעיקר הקושיא הנ"ל, כבר כתב בספר קצות השלחן ח"ג (דף סט ע"ב) כי מה שחוקרי זמנינו אינם רואים כוכבים בינונים גם כעבור 20 דקות מהשקיעה, י"ל שזהו משום שאין סימן הכוכבים מסור לכל אדם. וכמ"ש רבינו הגר"ז, בזה"ל: שאז נראים שלשה כוכבים לזכי הראות מהאיצטגנינים". ומוכח מדבריו כי מי שאינו אצטגנין או שאינו וך

בגדלם שמנהגם כר"ת ואפילו להקל.

עיין בטבלאות מהרב פוזנא עמוד 55 עד 62 שלכל המקומות הנימצאות למעלה מ-62 מעלות צפון בתקופת החורף סוף קריאת שמע דהמגן אברהם הוא לפני זמן הנץ החמה !!!

וז"ל הרב משה לוי זצ"ל, במנוחת אהבה ח"א (פרק ט עמוד קצו כמי מנוחות שם): ואמנם היה ראוי לפי זה לעשות מלאכה כבר אחר שיעברו עשרים דקות משקיעת החמה, שאז נחשב לילה ודאי לשיטת הגאונים וכמבואר בשו"ת מהר"ם אלשקאר (סימן צו) שלשיטת הגאונים משתשקע כל העגולה של השמש ותתכסה מן העין עד צאת ג' כוכבים, הוא שעור שלש רבעי מיל והוא שעור בין השמשות. ע"ש. וכן מבואר בפירוש מהר"ל בן חביב על הרמב"ם (פ"ב מהל' קדוש החדש הל' ט). וכן מתבאר מדברי החיד"א במחזיק ברכה (סימן רסא אות ז) בשם רבו מהר"י נבון (והבאתי דבריו לעיל). וכנראה עפ"ז נהגו בבגדאד להמתין שליש שעה מקריאת המגרב וע"פ שקריאת המגרב בבגדאד היא שבע דקות אחר שקיעת החמה, וא"כ היו יכולים לעשות מלאכה אחר עבור שלש עשרה דקות מקריאת המגרב. אכן צריך לומר שכיון שקריאת המגרב נשמעת לכלל, לכן תפסו זמן זה למנות ממנו שיעור בין השמשות לחומרא. וכ"מ ממ"ש הרי"ח בבן איש חי הנ"ל שכיון שנהגו להמתין שליש שעה מקריאת המגרב אין רשאים להקל לעשות מלאכה קודם לכן. ומשמע שמעיקר הדין אפשר לעשות מלאכה אף קודם לכן והיינו משום שאחר עבור שליש שעה משקיעת החמה נחשב לילה ודאי. וצריך לומר שמה שנהגו להמתין 40 דקות משקיעת החמה לפי שהיו משערין בזמן יציאת שלשה כוכבים קטנים, ולפי הנראה לעין אין רואים ג' כוכבים קטנים עד עבור 40 דקות משקיעת החמה וכמ"ש הג"ר חיים פלגי ז"ל בשו"ת לב חיים ח"ב (סי' קלד), והכף החיים סופר (סי' רסא אות א'). וע"ע להגאון ר' בן ציון אבא שאול זצ"ל בשו"ת אור לציון (חיד"ד סימן י') שכ' שעינינו הרואות שמשקיעת החמה עד יציאת הכוכבים יש לערך 25-28 דקות. ע"ש. ולכן נהגו להמתין עד שיעברו 40 דקות שאז נראים לעין ג' כוכבים קטנים. אולם נראה שאחר עבור שלש רבעי מיל משקיעת החמה כבר יוצאים שלשה כוכבים בנזניים שאין לנו שני שעורים לזמן שנחשב לילה ודאי אלא הכל שעור אחד. ומה שנתנו חכמים שני סימנים לזה: א. בשעור מהלך שלש רבעי מיל. ב. ביציאת ג' כוכבים. זהו משום שיש בני אדם שקל להם לשער בזמן שלש רבעי מיל כגון שיש להם שעון. ויש בני אדם שקל להם לשער בראיית שלשה כוכבים, ובל הכל שעור אחד הוא. וכ"כ המאירי (שבת לה): ושנא ראיית שלש כוכבים והכספת העליון אחד הוא. ומתוך שאין הכספת העליון והתחתון ניכרת להמון העם נתן להם סימן בראיית שלשה כוכבים בנזניים. עכ"ל. וכ"כ מרן הסף משנה (פ"ה מהל' שבת הל' ד) בשם הרמ"ך [ר' משה הכהן]. וע"ע למרן הכמף משנה (פ"ז מהל' תרומות הל' ב) עמ"ש הרמב"ם שם שאין הטמאים אוכלים בתרומה שיעריב שמשן ויצאו שלשה כוכבים אחר שקיעת החמה. שהביא מ"ש הסמ"ג (לאוין רנו) וז"ל: שזה העת כמו שליש שעה אחר שקיעת החמה. עכ"ל. וידוע שמהלך שלש רבעי מיל הוא קרוב לשליש שעה לפי סברת האומרים ששעור מיל הוא 24 דקות, ויוצא איפוא שזמן יציאת ג' כוכבים בנזניים שוה לשעור מהלך שלש רבעי מיל אחר שקיעת החמה. וכ"כ בפירוש קדמון ממצרים על הרמב"ם (פ"ה מהל' שבת הל' ג), וכ"כ מהרל"ח (פ"ב מהל' קידוש החדש הל' ט). וכ"כ בשו"ת בתי כהונה ח"ג (סימן ד), וכ"כ מהר"י נבון בספר גמ מקושר (דק"ח ע"א), וכ"כ בפתח"ד (סימן רלה דקכ"ד ע"ג). וכן העלתי בס"ד להלן בפרק כב הערה 29. ע"ש. ב. ומה שאין עינינו רואות שלש כוכבים אחר עבור שליש שעה משקיעת החמה, יש לתלות הדבר

הראות אינו יכול לראות אותם. ושכן כתב הפני יהושע (שבת לה). שהסימנים שאמרו בגמ' דהכספי התחתון, וכן שלשה כוכבים אינם מסורים לרוב בני אדם. וכן הגר"א בביאוריו כתב, שצריך בקיאות גדולה לדעת שיעור שלשה כוכבים בנזניים. והאריך בקצות השלחן שם להשיב על כל מ"כ הרה"ג ר"מ טוקצינסקי שאם נולד אחר השקיעה בליל שבת צריך 25 דקות, ורק אז יש למולו בשבת, ולא קודם, שבאמת מכל הפוסקים ומכללם הסמ"ג והרא"ש מוכח להדיא שסמוך לסיום שלשת רבעי מיל הוא זמן צאת הכוכבים והוי לילה ודאי. וכן כתבו הב"י והב"ח והפרישה. [...]

ומעתה מ"ש בקול אליהו הנ"ל (עמוד מז) להשיג על מש"כ בשו"ת יביע אומר ח"ה (סי' כא) דמ"ש ר"מ טוקצינסקי בלוח השנה שלו שצאת השבת הוא 40 דקות אחר השקיעה, הוא נגד שיטת הגאונים דסני בשלשת רבעי מיל, וכתב, שדעתו מ"ש בלוח הנ"ל הוא נכון ואמתי להלכה ולמעשה, והעושה מלאכה קודם זה הוא נכנס בחשש סקילה וכתב. ע"ש. כל דבריו לעז, והוי כלא היו, שאין לו ע"מ שיסמוך בשיטת הגאונים. וכאמור. וכמ"ש הגאון מהר"י נבון בספר גמ מקושר הנ"ל, והגאון מהר"י בן ואליד, והגאון הקדוש מהר"י ענתבי, והגאון מהר"ש אבן דנאן וסיעתם, דכולהו ס"ל שאחר שיעור מיל (18 דקות) במצ"ש, נכלל בזה הספק שבין השמשות שהוא שלשת רבעי מיל, והתוספת בשיעור רבע מיל, שאז המנהג לעשות מלאכה. ומנהג ישראל תורה הוא. ולענין מילה, כשנולד 20 דקות אחר השקיעה, כולוהו ס"ל שנימול בשבת. ועיניתי בכל מ"ש האברך הנ"ל בקול אליהו סימן י, ונמשך אחר מעותו בתבנת דברי מרן הב"י (סי' רצג), כי לא ידע ולא הבין בחשכה יתהלך, והוא עצמו הודה לנו שהגאון מהר"י נבון ס"ל כדברינו. אלא שהוא מתעקש לדחות גם את דבריו, מכח חוסר הבנתו, וכבר כתב על הגר"י נבון, מרן הגאון החיד"א בשם הגדולים (בערכו), שלא הניח פסקן כמותו בגלילותינו. וה' עמו שהלכה כמותו. [... עכ"ל.

וז"ל מרן בבית יוסף אורח חיים סימן תלא [זמן איסור חמץ בערב פסח]: ודע שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה פרק קמא דברכות (ט): אמאי דתנן וגומרה עד שלש שעות [גבי ק"ש] שכל השעות הנוכרות בכל המשנה הן שעות הזמניות וענין הזמניות הם השעות שיש מהם 12 שעות ביום ו-12 שעות בלילה ומה שאמר עד שלש שעות כאילו אמר עד כלות רביע היום אחד שיהיה היום יום תקופת תמוז או יום תקופת טבת. עכ"ל [הרמב"ם]. ולפי זה כששינוי אוכלין כל ארבע היינו לומר שאוכלין עד שליש היום בין שהשנה פשוטה שהיום קצר בין שהשנה מעוברת שהיום ארוך וכן היא דעת בעל תרומת הדשן. עכ"ל מרן. והפרי חדש (סימן תמג סעיף א') כתב דכונת הב"י לתרומת הדשן בסימן א' לענין זמן קריאת שמע של ערבית שכתב כן בשם התוספות בפרק א' דברכות ובשם אחד מהגדולים.

הוא בכלל "עושה חדשות בעל מלחמות"

מאור ישראל ח"ב (עמוד קלח: על מס' פסחים צד): דמה שכתב הבתי כהונה ח"ב שפשטה ההוראה בכל תפוצות ישראל דלא כר"ת, נראה דלאו דוקא הוא, שהרי רוב האחרונים מגדולי רבני אשכנז מעידים

בחוסר בקיאותינו במראה הכוכבים או בקוצר הראות, ומ"מ כיון שנוהגים בזמנינו בארץ ישראל להחמיר בזה, אין להקל להם שהרי לדעת ר"ת עדיין נחשב יום גמור, וראוי להחמיר בשיטת ר"ת, ומ"מ מי שאינו נוהג להחמיר בשיטת ר"ת רשאי לעשות מלאכה אחר עבור 20 דקות זמניות משקיעת החמה, אחר שיבדיל. עכ"ל ר' משה לוי זצ"ל.

ורבינו חננאל בפירושו על הסוגיה דפסחים (צד). הקדים דברי רבי יהודה שאמר שעוביו של רקיע ארבעה מילין וכתב בו"ל: ואע"פ שהחזים ככוכבים שבזמן הזה מדברים דברים המבחישיין לא משנחנין להו אלא אנו מזהרים דברי רבותינו בתקנם ולא לחוש לדברי זולתם. עכ"ל.

שער ב' - תועלות.

ובספר מהרת הבית סוף דף רעג כתב רבינו עובדיה בו"ל: ומה שכתב בספר שבט הלוי (עמוד רפכ אות ג') שלפי שיטת החזון איש, בין השמשות נמשך מארבעים עד חמשים דקות, הוא תמוה. ובתולדות החזון איש בספר פאר הדור חלק ד' (עמוד קצה) כתוב, שהרב רד"צ הילמן העיד שהחזון איש הדליק נרות חנוכה במוצאי שבת עשרים דקות אחר שקיעת החמה על פי מנהג הגר"א. הרי שעשה מעשה במוצאי שבת, ולא חשב לומר שבין השמשות הוא. וראה עוד מה שכתב בזה בספר פאר הדור שם (עמוד קצט), ובהערה נ"ב. ואכמ"ל. עכ"ל.

דויד המל ס"ט.